

БІБЛІОТЕКА

Українського Слова



Ч.

34

Василь Ємець

КОБЗА
та
КОБЗАРИ

З бібліографічним додатком
В. Куцелі і з 16 образами

Берлін 1923

ВИДАВНИЦТВО
Українського Слова
в БЕРЛІНІ

БІБЛІОТЕКА

Українського Слова

ч.



34

Василь Ємець

КОБЗА
та
КОБЗАРИ

З бібліографічним додатком
З. Кузелі і з 16 образами

Bibliothek des „Ukrainske Slovo“, Nr. 34
The Ukrainian Word Library, Nr. 34

ВИДАВНИЦТВО
„Українське Слово“
В БЕРЛІНІ

ПЕРЕДМОВА.

Завдяки своєму географічному положенню Україна споконвіку була містком, по якому переходило багато всяких народів та племен. Тут на широких просторах нашої землі, що не мають природних різко окреслених меж, котріб сприяли народньому самозахованню, — як це можемо бачити у народів гірських країн, — тут отже здибалися різні раси, різні культури. Часи великого переселення народів, наші взаємовідносини з Греками, через яких ми стикалися з найстарішими культурами Арабів, Індусів, пізніші наїзди різних тюрсько-татарських народів, зносини з Європою, чи то безпосередньо, чи то через Польшу, — все те лишало по собі певний вплив, як на фізичний, так і на духовий бік характеру українського народу. Проте, різні оточення та впливи, серед яких перебував український народ, не тільки його не знищили, але якраз навпаки відіграли позитивну ролю, бо сприяли виявленню та скристалізуванню тих великих духовних багатств, якими так щедро обдарувала його природа.

Це можемо бачити на багатьох сторонах української культури; особливож це, чи не в найбіль-

шій мірі, можемо завважити на одній з її галузів, а саме на українській музиці взагалі. Яких тільки вона не зазнала впливів! Колиб хто хотів проаналізувати наші народні пісні, а зокрема думи, то певно, що зміг би там відшукати грецькі, турецько-татарські, арабські й інші чужі елементи. Не дурнож нашу музику зараховують до так званої егзотичної музики, до якої належить арабська, перська, циганська й ин. Поза тим усі ці впливи не вбили її самостійного характеру, але збагатили її, сприяли витворенню тієї, на весь світ рідкої, краси, яку виявляє собою українська народня пісня.

Цікаво зауважити, що московська народня музика з цього боку виявляє щось иншого. Московський народ, перейнявши через Україну грецьку віру, а разом з тим і грецьку музику, збудовану на дуровій гамі, ужив її за основу, на якій потім розвивалася його народня пісня, і цей первісний дуровий її характер лишився й донині. Українська ж пісня, маючи в своїй основі той же грецький вплив, протягом довгих віків свого розвою прийшла до иншого, цілком своєрідного характеру. Як каже Микола Лисенко: „В мелодії великоросійській, завжди діятонічній, величаво спокійній, прикрашеній фантастичними взірцями фіоритур, з різкими та великими інтервалами, з відсутністю всякої симетрії й правильности в малюнкові, з ритмом самовільним, не сталим, з рухом вигадливим до хитрости, — відбилася зовсім ясно крута, сувора воля Великороса, його практичний ум, ши-

рокий розмах природи й удалість. Тоді як в мелодії українській здебільшого (коли можна так сказати) „сугубо-мінорній“ з мелізмами, що нагадують не фантастичність прикраси, а більш надірване тужіння, з малими інтервалами та характерними, несподівано смілими підвищеннями, з малюнком симетричним та правильним, ритмом здебільшого сталим, — відбився, як в дзеркалі, тип Українця, спокійного й глибокого по природі, з естетичним слухом і з філософічним умом“. *)

Здібність українського народу використати чужі впливи, чужі форми, пристосувати їх до свого духовного „я“, особливож виявилася на нашім національнім музичнім інструменті — кобзі. Що кобза попала до нас не в такому вигляді, який вона тепер мав, то в річ безсумнівна, бо досить пригадати собі старі малюнки з портретом козака Мамая, де можна бачити кобзу в її більш-менш первісному стані, з 3-5 струнами, по грифу лише йдучими, — щоб представити собі ті великі зміни, які прибрала вона, попавши до рук українського народу.

З трьохструнного, трохи довгастого музичного інструменту, кобза вже в XVIII. столітті мала 12, а то й більше струн, дійшовши в наші часи до 35; і треба думати, що як теперішня кількість струн, так її зовнішній вигляд є явищем лише тимчасовим, переходовим.

*) Д. Ревуцький: Українські думи та пісні історичні. Київ, 1918.

Глибоко вірю, що з поширенням кобзи, придуть нові, дальші удосконалення, які виведуть її на більше широку дорогу, і в грі на ній український народ також достойно покаже себе світові, як достойно умів себе показати у своїй чарівній, невмірущій пісні.

Берлін, 2. червня 1922.

Василь Ємець.



СКІЛЬКА СЛІВ ПРО УКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ІНСТРУМЕНТ ТА ЙОГО ПОХОДЖЕННЯ.

В кінці XIX. віку на Україні почали говорити, про занепад нашого стародавнього музичного інструменту — кобзи та про вимірання народніх співців - кобзарів. Проф. Олександр Русов в однім із своїх рефератів, читаних 28. вересня 1873. р. назвав відомого тоді кобзаря Остапа Вересая однім „изъ послѣднихъ кобзарей малорусскихъ“. *) По смерті Вересая справді не стало чути про кобзарів і якийсь час здавалося, що Вересай таки й був останнім кобзарем і що взагалі, як тоді казали, кобзарі „перевелися“. Але то лише так здавалося, бо фактично кобзарі на Україні ніколи не переводились; лише вони, вештаючись по селах, рідко з'являлись до міста, боячись поліції, — а через те мало звертали на себе уваги тодішньої, в своїй масі зросійщеної, інтелігенції, яка далеко стояла від українського села.

*) Д. Ревуцький: Українські думи та пісні. Київ, 1918. р.



Остап Вересай.
З фотогр. Кордиша (Київськ. Істор. Музей).

Саме в той час, коли говорили про „останнього“ кобзаря, на Україні існували цілі кобзарські фахові організації-братства зі своїми неписаними статутами і навіть з своєю власною, звязаною з фахом, мовою, на якій, коли того вимагали обставини, порозумівалися межи собою члени таких братств. Проф. московського університету Сперанський, у своїй статті з 1904. р., нарахував біля 150 кобзарів, з яких багато ще й досі живе та співає думи.

Після XII. археологічного з'їзду, що відбувся в 1902. р. в м. Харкові, *) коли вперше прилюдно виступало багато кобзарів, на чолі з п. Гнатом Хоткевичом, інтерес до кобзи значно зріс. Особливо зацікавилась шкільна, національно усвідомлена молодь, для якої кобзар був чимсь більшим за звичайного співця-каліку. По 1905. р., по першій революції, у декого з молоді замилювання кобзою перейшло в бажання навчитись на ній грати. Починається не лише зацікавлення, але й солідне студювання гри на кобзі у різних сліпих кобзарів.

З ростом українського національного руху, зростає чималий попит на кобзу, який не в силі задовольнити цілий ряд нових майстрів, що виробляли кобзи. Революція 1917. р., а за нею сильний вибух національного руху, викликав ще небувалий попит на наш національний інструмент. З'являються все нові й нові майстри і вже не лише

*) М. Сумцовъ: О кобзаряхъ. Труды XII. археологическаго съѣзда, т. 3.

на Україні, а й на Кубані, де за короткий час кобза надзвичайно поширилась. *) Врешті, забачивши такий попит, київська музична фірма Індржишек і собі почала виробляти клевні (не довбані) кобзи, правда, дуже не високої якості.

Появляються все нові й нові зрячі кобзарі (в одному Києві в кінці 1918. р. було їх до 20 душ), які сприяють усе більшому поширенню кобзи, тим самим вертаючи її на те почесне місце, яке вона колись займала в життю українського народу.

Щож уявляє із себе кобза, та як давно ми знаємо про неї?

Отжеж кобза, або бандура, є музичний, деревляний інструмент, який робиться з верби, або з клену і то з одного шматка. Вона уявляє собою тонко видовбаний, великого розміру, з короткою ручкою полоник, зі стовщеними краями, що власне творить фундаментальну основу кобзи, яка зветься спідняком. Спідняк, різко звужуючись, переходить в ручку, або гриф, на яким приміщені кілочки для басів, та який часто буває також видовбаний. Боки ручки, де стремлять кілочки (звичайно деревляні), зуться щоками. Верхня частина кобзи, що робиться з ялини, має назву верхняка,

*) Серед цих майстрів треба згадати Остапенка — на Харківщині (село Дергачі, харківського пов.), Корніївського — на Чернігівщині (м-ко Мена, сосницького повіту), Паплинського — на Київщині (м. Київ), Масенка на Полтавщині (м. Полтава) й багато інших. Всі вони виробляли кобзи хоч і різної музичної вартості, зате то були правдиві довбані кобзи, а не дощані скриньки, які часом доводилося здибати, та які чомусь також кобзами звалися.

або дейки, а той круг, де сходяться верхняк зі спідняком — брямки. Від ручки на долину по правому боці брямки порозсаджувані деревляні, чи металові кілочки, на які чіпляються приструнки. Нища частина кобзи має струнник, зроблений з бляхи, до якого чіпляються басы та приструнки. Закінчується струнник двома, трьома і більше хвостами, що держуть при кобзі струнник, прикріпленими до спідняка одним чи скількома деревляними (останніми часами металовими) гудзиками — пупками. По середині верхняка вирізується різної форми дірка — голосник, або рож а. Межи голосником і струнником лежить підставка, зроблена з міцного дерева, це кобилка, через яку йдуть басы й приструнки. Під верхняком наклеюються скільки (дві, три й більше) тоненьких паличок з пружинячого дерева, котрі звуться п р у ж и н а м и, що передають вібрації по всьому верхняку. Межи верхняком і спідняком, прямокутно до верхняка, ставиться одна й більше деревляні підпорки — д у ш а, що лучить, як спідняк, так і верхняк в одно вібруюче тіло.

Струни кобзарі ділять на басы — б у н т и, що йдуть по ручці, та приструнки, що з правого боку кобзи прикріплені кілочками до спідняка. Кобза має різну кількість струн, але здебільшого від 20—30, хоч були колись кобзи тільки на 12 струн (кобзар Остап Вересай мав кобзу на таку кількість струн). Останніми часами трапляються кобзи на 35 і більше струн. Струни в старовину були киш-

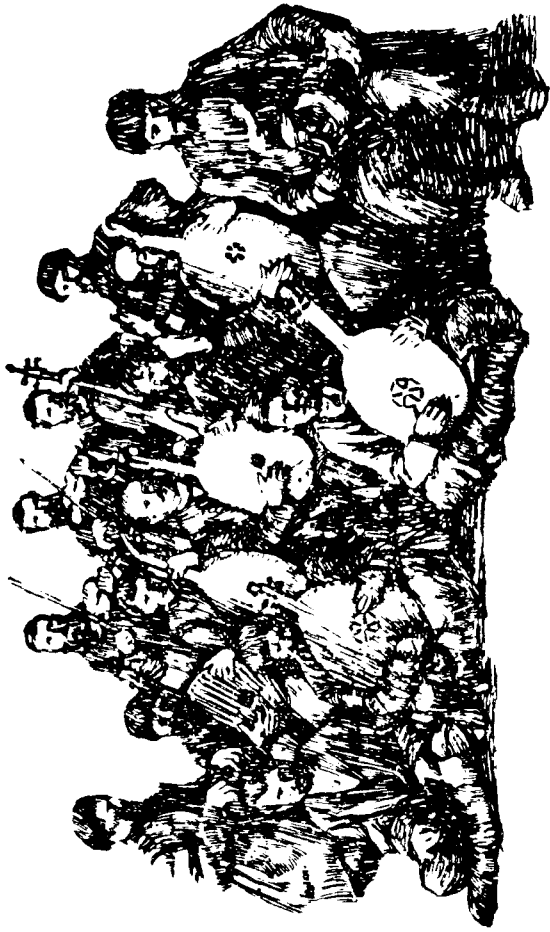
кові, або мішані-кишкові з метальовими, тепер же вживаються виключно метальові.

Що до строю кобзи, то він в досить різноманітний, почасти звязаний з більшою чи меншою кількістю струн. Взагаліж кажучи, кобза заховала дуже старий стрій грецького походження, з примішкою орієнтальних впливів. Подаю один зразок строю кобзи покійного вже кобзаря Михайла Кравченка, що мала 23 струни, записаного проф. Філаретом Колесою. *)



Грають на кобзі сидючи, причім кобза ставиться на коліна прямокутно тулубу кобзаря; права рука грає тільки на приструнках, а ліва — на басах. Такий спосіб гри являється характерним для чернігівської школи. Колиж кобза ставиться рівнобіжно тулубу, а ліва рука грає не тільки на басах, а й на приструнках, то цей спосіб гри належить до другої — харківської школи. Полтавська школа не в типічною і займав якесь середнє місце mezi двома згаданими школами. Видобувають на кобзі звук биттям пальців о струни, при чому в ударах

*) Матеріяли до української етнології, т. XIII.



Група українських народніх музиків, що грали на археологічному з'їзді в Харкові 1902. р. р.
Верхній ряд від лівої руки: 1. Невідомий музикант („Мова“), 2. Арсен Остапенко („Мова“), 3. Іван Остапенко, 4. Самсон Веселій. Середній ряд від лівої руки: 1. Іван Зозуля, 2. Петро Древиченко, 3. Терешко Пархоменко, 4. Гнат Хоткевич, 5. Михайло Кравченко, 6. Павло Гащенко, 7. Ларион. Сидять від лівої руки: 1. Павло Кисіль, 2. Іван Нетеса, 3. Іван Кучеренко.

по струнах не лише бере участь пучка пальців, але й ніготь, для того, переважно, кобзарі мають трохи одрошені нігті.

Харківські кобзарі носять кобзу під рукою, як жебраки, що прохають милостині; чернігівськіж за плечима, як носили її колись прадіди, коли кобза не служила засобами до жебрання, а була необхідною приналежністю вільного українського козака.

Ще й тепер поруч слова кобза вживається і слово бандура; в давніші часи, треба думати, були це два різні інструменти. Історик Рігельман відрізняв кобзу від бандури, кажучи, що на бандурах грали по містах, а на кобзі по селах *). Проте тепер ці дві назви відносяться до одного й тогож інструменту, що можна бачити хоч би зі слів думи — про смерть козака бандурника:

„Тільки й зосталась йому
Бандура подорожня.

.....
Нехай би моя кобза знала,
Що мене рука християнська поховала.

.....
Кобзож моя дружино вірная,
Бандуро моя мальована!“

Звідкиж кобза походить? На превеликий жаль в науці на цю справу по цей час нема певної думки, а існує лише кілька різних версій. По пер-

*) Д. Ревуцький: Українські думи та пісні історичні. Київ, 1918.

шій — кобза є найстарший музичний інструмент азійського походження, який ще в XII. віці був поширений серед Половців, що займали тоді степові простори на південний схід від України. Від Половців кобза перейшла до Татар, а від них попала й на Україну. Цей інструмент не є чужий турецько-татарським народам, ще й зараз Турки мають музичний інструмент, подібний до стародавньої кобзи, — який і зветься кобузом. Академік Фамінцин, який багато працював над історією походження народніх музичних інструментів, також вважає можливим, що кобза у XV. віці перейшла на Україну від кримських Татар, котрі саме тоді осідали на кримськiм півострові.

Щож до походження бандури, то, як одні думають, вона походить з арабо-перського сходу і на Україну попала через Грецію десь в XV. столітті. Другіж вчені (академік Фамінцин) припускають, що бандура з'явилась вперше в Англії приблизно в XVI. віці, де мала назву — пандора. Далі цей інструмент поширився по Іспанії, де звався бандурія, а потім попав і до Італії. З Італії бандура італійськими музикантами була занесена до Польщі, де такі музики утворювали при польських королях цілі капелі бандуристів. З Польщі бандура дісталася на Україну, де, як більше удосконалений інструмент, швидко звернула на себе увагу тодішнього суспільства, витиснувши з ужитку кобзу. Завдяки тому, що бандура в своїй зовнішній формі мало рiжнiлась від кобзи, то народ

по старій пам'яті і бандуру став звати кобзою, чим і можна почасти пояснити подвійність назви нашого національного інструменту. Проте історик Рігельман вважав кобзу чимсь окремим від бандури, бо в своїх писаннях підкреслював, що по містах грають на бандурі, а по селах на кобзі. Проф. Микола Сумцов гадав, що бандуру на Україну занесли з собою Серби, які були першими вчителями українських військових музиків та співців. *) Безсумнівним є, однак, те, що кобза була вже раніше бандури поширена на Україні. Польський історик з XVI. віку Папроцький каже, що „козаки показували дивовижні штуки, стріляли, співали і грали на кобзах“. **)

Останніми часами запанував погляд, що кобза є з давніх давен українським народнім інструментом і що академік Фамінцин неправдиво освітив походження кобзи. Цей погляд особливо обстоює Гнат Хоткевич, який рівнож є одним з перших зрячих кобзарів. Він доводить, що навіть самі досліді Фамінцина дають матеріял проти виведеної ним теорії. Академік Фамінцин у своїх творах каже, що бандура з'явилася в Англії в 1563. р., а в 1580. р. в українських наукових джерелах є згадки про бандуристів, — таким чином виходить, що за якихось 17 літ бандура мала попасти з Англії до Іспанії, з Іспанії до Італії, з Італії до Польщі і врешті з

*) М. Сумцов: Українські співці й кобзарі. Харків.

**) Д. Ревуцький: Українські думи та пісні історичні. Ів, 1918.



Михайло Кравченко.

Польщі на Україну, що, очевидно, при тодішній комунікації було річчю неможливою. Отжеж походження кобзи п. Хоткевич („Підручник гри на бандурі“, Львів) уявляє собі так: „Історія, — каже він, — показує нам, що всім народам взагалі, і то з давніх давен, був відомий інструмент загального типу: пудло, ручка і струни по ній. Пудло бувало різної форми, струн неоднакове число, але суті річи то не міняв. Такий інструмент мали й ми і про це, навіть, є свідoctва арабських письменників. От це й була наша кобза. Потім в XVI. віці до основних струн, котрі йшли по ручці, Українці додали короткі струни (т. зв. приструнки), — і тоді цей інструмент почав зватись бандурою“.

З цим поглядом на походження нашого музичного інструменту не можемо не згодитись, бо приструнки були справді новим з'явищем, бо ні старі кобзи, ні старі бандури їх не мали. Появились вони вже значно пізніше, принаймні то видно з малюнка в „Лѣтописномъ повѣствованіи о Малой Россіи“ Рігельмана 1785. р.

Таким чином з вишенаведеного можна бачити цілком иншу версію походження кобзи. Але, чи кобза походить з чужини, чи вона є витвір українського народу, на жаль, це ще й сьогодні не зовсім ясно. Ясно протé одно, що вона на протязі кількох віків служила українському народові не лише доброю розвагою, але й нагадувала йому про те, „як Москалі, орда, Ляхи, бились з козаками“, як „козаки Хмельницького ховали, батька сво-

го оплакали“, як „пропало славне Запорожжя, та не пропала його слава“ і т. д., чим сприяла пробудженню національного почуття, приспаного віками важкої неволі.

Яке значіння мала кобза, видно хоч би з того, що Тарас Шевченко, випускаючи в світ свої твори назвав їх „Кобзарем“, а Панько Куліш українську літературу назвав „кобзою“, звернувшись до неї з такими словами:

„Кобзо, ти наша відрада єдина,
Поки прокинеться сонна країна,
Поки діждеться своєї весни, —
Ти нам по хатах убогих дзвони!
Стиха дзвони
Давні пригоди ти нам спомяни.
Хай братнє серце до серця озветься,
Як на бандурі струна до струни!“

А от і уривок рецензії на один київський кобзарський концерт: „ щирі, рясні оплески присутніх піднімали дух артистів (сліпих кобзарів) — і кожна слідуєча пісня виконувалася щораз сміливіше, запальніше. Я весь потонував у музиці, у спогадах про минуле. Здавалось, що й усі присутні, слухаючи думи про Морозенка, Сагайдачного, Марусю Богуславку, далі Дворянку, веселі дрібнення козачка, були тим давнім, колишнім народом з тяжких часів, перед котрим сліпці розкривають правду й неправду, проповідують єдність. братер-

ство, зазивають, підбадьорюють духа, навчають що робити, за яке діло взятись“.) *)

Але найкраще підкреслила значіння кобзи письменниця Олена Пчілка, коли на одному з полтавських кобзарських концертів сказала, що колиб вона провадила боротьбу з українським рухом, то наказалаб зібрати усі кобзи, зложити їх на купу і спалити. **)

Гадаю, що цього вистарчить, щоб мати право сказати, що, незалежно від свого первісного походження, кобза не лише заслужила на назву нашого національного музичного інструменту, але й на ту загальну любов, якою вона користавтсья серед широких мас українського народу.



*) Верховинець: Кілька слів з приводу кобзарських концертів (Сяйво, 1913. р., ч. 2).

**) Передаю зі слів учасника в тім концерті кобзаря



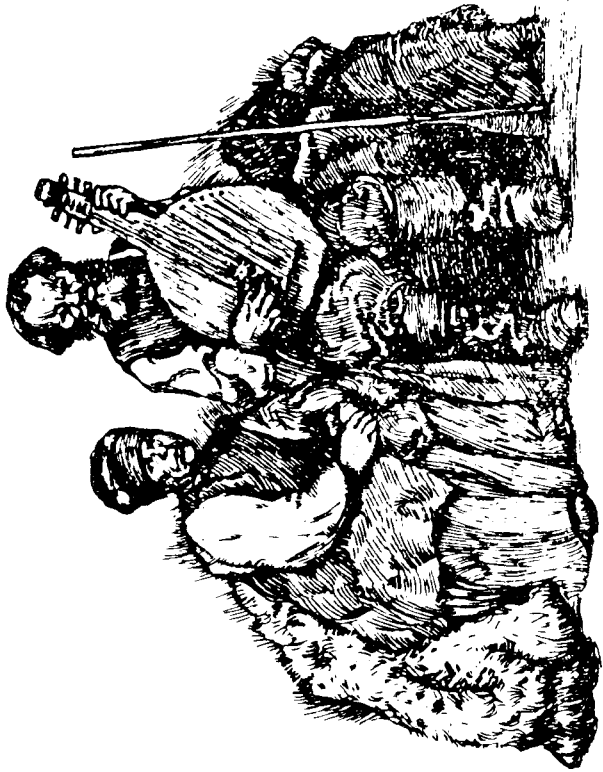
Михайло Кравченко.

II.

КОБЗАРСЬКІ СПІВИ.

На кобзу можна дивитися з одного боку, як на самостійний музичний інструмент, що надається до певних українських пісень та танців, з друго-гож — як на інструмент, що служить допроводом при співі взагалі, а зокрема при співі дум, чи по старій кобзарській термінології, козацьких пісень.

Як гра, так і спів, оскільки те доводилося мені чувати, у різних кобзарів надзвичайно різнома-нітна. З цього боку індивідуалізм українського народу лишив по собі замітні сліди і тут. Слухаючи якусь пісню у кобзаря з Харківщини, а потім туж пісню у кобзаря з Чернігівщини, не можемо не зауважити часто великої різниці і то не в якихсь де-талях, але трохи чи не в самій основі. Але це можна сказати не лише про кобзарів різних губерній, алеж і про кобзарів з далеко менших районів. Здається єдине, що більш менш спільне у всіх коб-зарів, так це — зміст пісні, хоч і тут можемо іноді здибати багато змін або додатків. Як приклад по-даю надзвичайно тепер популярну пісню про Мо-



Остап Вересай з дружиною.
(Власність М. Ципріяновича).

розенка, яку помилково дуже часто зовуть думою. Слухаючи її з малих літ від кобзарів з Харківщини, я й мелодію її вхопив і слова знав і гадав собі, що вже чогось нового в тій пісні більше не знайду. Але попавши через якийсь час до Москви, і здивавшись з кобзарем Василем Шевченком, — я почув вже іншу мелодію, хоч слова за малим винятком були ті самі. Будучи пізніше у Києві мені довелося чути там у декого з кобзарів ту ж пісню і знову її мелодія була инакшою, хоч і не в головній своїй будові, але за те я почув новий додаток, якого ніколи до того не чув і який трохи більше за саму пісню. Для прикладу подаю спершу саму пісню, а потім і її нове продовження.

„Ой Морозе, Морозеньку,
Ти славний козаче,
За тобою, Морозеньку,
Вся Україна плаче.

Ой не таюже Україна,
Як та рідна мати!
Заплакала Морозиха,
Тай стоючи біля хати.

Ой не плач же, Морозихо,
Не плач, не журися,
Ходім з нами, козаками,
Мед-пива напийся!

Чогось мені, казаченьки,
Мед-пиво не петься;
Десь же мій син Морозенько
З Татарами беться.

Ой, зза гори, зза крутої
Військо виступає,
Попереду Морозенько
Сивим конем виграває.

Тай схилив же голівоньку
Сивому коню на гриву,
Тай розпустив чорні кудрі
Сивому коню до копита.

Тож не грім в степу гуркоче,
Тож не хмара світ закрила,
Тож Татар велика сила
Козаченьків обступила.

Бились зранку козаченьки
До ночі глухої
Козаків лягло чимало,
А Татар - утрьох.

Ні один козак не здався
Живим у неволю;
Всі полягли, не вернувся
Ні один додому.

Не вернувся й Морозенько
Голова завзята,
Замучили молодого
Вороги прокляті!

Вониж його не стріляли
Тай не чвертували,
Тількиж з його молодого
Живцем серце виривали.

Взялиж його, поставили
На Савур-Могилу:
„Дивись тепер, Морозень у,
На свою Вкраїну!“

В більш-менш таким вигляді заховалася нам ця цікава історична пісня од старіших часів, а от і новіщий її додаток:

„Життя старе України,
Як не було — минувалось,
Тільки думи та споминки
Та пісні zostались.

І живучі, і могучі
Пісні України,
Уразливі і унілі,
Як плач сиротини.

Їх родив же степ широкий,
Гей, та Дніпр та море!
Вони з серця виливались
Від тяжкого горя.

Розлилося по всіх піснях
Горенько козаче,
І в веселих і в удалих,
Сміючися, плаче.

Та як весело співати
Тобі, Україно,
Не зазналаж ти ніколи
Доброї години!

Товкляж тебе з усіх боків,
Із всієї сили,
І хрещені й нехрещені
Сусідоньки милі.

Хоч не хоч, а довелося
Весь вік воювати,

За Україну-за родину,
За правду стояти.

І стояли, не внивали
У лиху годину,
І всім одсіч дати співали
Сини України!

Та давно добро і лихо —
Усе минувалось,
Тільки думи та споминки
Та пісні zostались.

Уся ти їх, Україно,
Славою покрита,
Лютим горем та сльозами,
Та кровю полита!

І покіль над грішним миром
Світить сонце буде,
Ції думи, ції пісні
Не забудуть люде!"

Але все сказане про пісні чи не в найбільшій мірі стосується до дум, при чому у одних кобзарів думи уявляють своєрідні пісні (у кобзаря Івана Кучеренка), у других же це ніщо інше, як мелодекламація (у кобзаря Михайла Кравченка).

Взагаліж, як каже один з найбільших дослідників думи Філарет Колесса, дума це є „мелодичний рецитатив із свобідним ритмом і змінною формою імпровізації; рецітація, достосована до синтактичного укладу і ритміки слів у тексті, виказує поділ

на симетрично збудовані, однак різновидні періоди, без повторювання сталих відношень строфи. Мелодично-ритмічні акценти, розділені дрібними, неакцентованими нотами, визначають граматичні наголоси переходячих віршів у приблизно однакових відступах.

Віршова будова дум ґрунтується головню на паралелізмі, що проявляється аналогічним по значінню укладом слів у рівнобіжних рядках, приблизно однаковим числом наголосів та складів і свобідним, найчастіше дівсловним римом. *)

Отже, таким чином, в думі годі булоб шукати сталого зафіксованого музичного малюнку. Тут вже не лише кобзар з другого району різно співав, але навіть один і той же кобзар одну і туж думу вчора проспівав так, а сьогодні вже инакше. Пригадується мені, як часом, бажаючи схопити якусь думу, прохаю було кобзаря Івана Кучеренка заспівати. Прослухавши, як найуважніше, мені часом здавалось, що думу я вже схопив, і тому поспішаю її негайно зафіксувати. Аж через якийсь час, слухаючи туж думу і в виконанню тогож кобзаря, — бачу, що або я погано запам'ятав, або кобзар за другим разом инакше її проспівав.

Або бувало й таке. Слухаючи якусь думу, часом так сильно переживавш, що лишавшся під вражінням проспіваного не день і не два. За

*) Філярет Колесса: Матеріяли до української етнології, т. XIII. Львів, 1910.

скільки часу пізніше, здивавши знову тогож кобзаря і, памятаючи те сильне вражіння, яке справила певна дума у його надзвичайно чудовім виконанню, прохаєш, було, ще раз заспівати туж думу. Кобзар співав. Думу уважно слухаєш, але вражіння... вражіння жадного, навпаки почувавш якусь ніяковість, як з одного, так і з другого боку. В таких випадках, було, старавшся завести якусь балачку, а кобзу лишаєш в спокої.

Отже, треба думати, що кобзар залежно від своїх здібностей, а почасти й настрою, співаючи думу, коли так можна висловитись, на одній і тій же канві може вишити найрізніші узорі, починаючи від найпримітивніщих і кінчаючи узорами, повними справжнього артизму. Тому кожний, хто хоч трохи цікавився думами та їх виконавцями, згодиться зі словами Філарета Колесси, який цілком справедливо каже, що: „співання дум вимагав не лише старанного підготовання, довгого і трудного виучування текстів, мелодії, самого способу рецітовання (стилю кобзарської імпровізації) і бандурної гри, але також не буденного музикального таланту і дару імпровізування; томуж думи не в доступні для широких мас, так як звичайні пісні народні: думи співають лиш многоталановиті професіональні кобзарі і деякі лірники“. *)



*) Філарет Колесса: Матеріали до української етнольоґії, т. XIII. Львів, 1910.

III.

КОБЗАРИ СТАРИХ ЧАСІВ.

На великий жаль, до нас майже не дійшли такі пам'ятники, які свідчилиб про наших народніх співців та музиків, що жили в як найдавніші часи. Ми лиш довідуємося, що такі співці у нас були, принаймні мавмо згадку про Бояна „мудрого співця“ з „Слова о полку Ігоревім“, якого невідомий автор характеризує такими словами:

„Гей, Бояне, дивнаж твоя мова:
Раз як вовк мчитьс я вона степами,
То щечече, аж ходить діброва,
То зніметьс я під небесами,
Як орел гордо, пишно буяє . . .
Гей, мистець був Боян над мистцями.
Як було давнину спогадає
І незгоди князів й коромоли,
То на стадо лебедів пускає
Свої хижі, бистрі соколи.
.
. Не лебідя
То сокіл доганяє, ген в далі,
Лиш Боян свої пальці пускає,
Віші пальці на струни, — щоб грали
Князям славу і честь повідали“.

В київському літописі з XII. століття згадується про народного співця Мануйла. Крім цього, на одному з проходів на хори у київському соборі св. Софії, межи іншими фресками зберігся один з найстарших образів бандуриста, де бандура мав свій первісний вигляд, нагадаючи італійську лютню зі струнами, йдучими лише по грифу. Отже ці скупі відомости про старих наших народніх співців можуть тільки дати нам підставу думати, що справді в найстарші часи ми мали різних співців та гудців (музиків), що оспівували військові походи, чи виступали на княжих бенкетах та празниках. Можемо думати, що ці народні співці були предтечами пізніщих кобзарів, про яких можна дещо сказати.

Як відомо, в козацький період нашої історії кобза була загально уживана. На кобзі грали навіть дівчата, а вже козак, то не розлучався з нею ні в чистім полі, ні на смертельній дорозі. Полковник Семен Палій, будучи засланий на Сибір, розлучився з усім для себе дорогим, але не покинув кобзу; він взяв її з собою на заслання і там серед страшних снігів та морозів, граючи на ній, розважав свою тугу козацьку.

Прийшов пан Палій до дом,
Тай сів у наміті,
На бандурі вигравав:
„Лихо жити в світі“.

Гнат Хоткевич: О бандуристах і лірниках. (Историческое обозрѣніе, 1903. р.).

Таку любов до кобзи можна бачити ще краще з думи „Про смерть козака бандурника“, де уміраючий в степу на могилі козак прощається з кобзою, звертаючися до неї такими словами:

„Кобзож моя, дружино вірная,
Бандурож моя мальована!
Деж мені тебе діти?
А чи у чистому степу спалити
І попілець по вітру розпустити?
А чи на могилі тебе положити.
Нехай буйний вітер по степах пролітає,
Струни твої зачіпає,
Сумнесенько, жалібнесенько
Грає, виграває
То може подорожні козаки бігтимуть близенько,
Почують, що ти граєш жалібненько,
Привернуть до могили . . .“

Були також і спеціальні військові кобзарі, що складали із себе полкову музику; вони, як каже Житецький, були із висулужених козаків, що страшили здібність до бою. З кобзою козак йшов до дівчини:

„Не боїться козаченько ні грому, ні тучи,
Хорошенько в кобзу грає, до дівчини йдучи“.

Не розлучався козак з нею і під час козацької гульні:

„Ой далеко чути козака-орла, що йде з кобзиною:
На кобзонці грає, ще краще співає,
З Ємець, Кобза.



Іван Кучеренко.

Таж бо його ненька, та його старенька,
Із жалю омліває“. *)

На XVII. та XVIII. століття припадав найбільший розцвіт кобзи. В ці часи, можна сміло сказати, кобза зажила собі найбільшої слави. На Україні бандура займала надзвичайно почесне місце, а як її любили, то можемо бачити хоч би з того, що її навіть розмальовували, і це розмальовування, треба думати, вийшло з моди лише в наші часи, бо, будучи молодим хлопцем, я ще бачив у одного кобзаря розмальовану кобзу.

Не було такої хати, чи простої, козацької чи то шляхоцької, ба навіть гетьманської, де не брєніла кобза. На це вказують різні пісні, в яких оспівується кобза („Дума про смерть козака бандурника“), а також ті численні старі малюнки козаків (Мамаїв), де намальовано, крім всяких потрібних козакові річей, обовязково ще й кобзу. Такі малюнки здебільшого мають відповідні написи, а то й цілі пісні, або вірші. Як наприклад:

„Струни мої золотії,
Заграйте мені зтиха,
Ачей козак
Позбудеться лиха“.

На одному з таких малюнків, що переховується в музеї київської духовної академії, намальований гуляючий козак з кобзою, біля його порозкидана

*) Д. Ревуцький: Українські думи та пісні історичні. Київ, 1918.

одіж, а недалеко кінь, що стоїть прив'язаний до списа, встромленого в землю; під малюнком такий напис:

„Сидить козак, у кобзу грає,
Що замислить, то все має“.

В половині ХІХ. століття на Україні було ще багато малюнків з козаком.

Оскільки тип такого козака-кобзаря був улюблений, можемо бачити з того, що його образ поміщався не лише по стінах чи дверях світлиць, але й на вуликах та днищах скринь. Та ще й тепер задержались старі традиції поміщувати на стінах сільських домів образ кобзаря, — але вже не вояка, а сліпця. Сліпий кобзар, „лірник“ чи бандурист — то є втілення теперішніх ідеалів народа збитого з шляху, що зневірився в своїх надіях на краще, — старець кобзар — учитель правди в нинішній тяжкий вік. *)

При гетьманських дворах кобзарі були звичайним явищем, деякі з гетьманів то й самі грали на кобзах. Але частіше, як серед них, так особливо межи українським шляхотством був уживаний торбан — інструмент, який зовні мало ріжнився від бандури (був клеєний, а не довбаний, як то звичайно є з кобзою). Відомо, що гетьман Іван Мазепа грав на торбані, який з його власним гербом і досі переховується в Чернігівському історичному музею імені Тарновського. З України

*) Искусство въ Южной Россіи. К. Широцкій. Живописное убранство украинскаго дома въ прошломъ и настоящемъ.



Гнат Тихон. Гончаренко.

(В горі Ол. Ів. Бородай; теорбан з Музичн. школи ім. Лисенка в Києві).

кобза почала поширюватися по Польщі та Росії, де в XVII. та на початку XVIII. століття російські царі та польські королі тримали при своїх дворах не лише окремих кобзарів, але й цілі кобзарські капелі. Відомо, що московський цар Петро I, який пізніше так нищив Україну, на початку свого царювання охоче тримав при собі кобзарів. Тай пізніше при деяких царицях були кобзарі, що заживали собі не лише великої слави, але й багатства. При дворі цариці Єлисавети був кобзар Григорій Любисток, що разом зі славою придбав собі чималих маєтків. Цей кобзар, будучи привезений до Петербургу, до цариці, так засумував на чужині, що втік на Україну, не „оцінивши“ царської ласки і промінявши царський палац на звичайну хату. Цариця цією подією була дуже вражена і тяжко зажурилася за втікачем. Щоб повернути його, була видана спеціальна грамота, де були зазначені також і прикмети кобзаря. Ця грамота була розіслана для проголошення не лише по всяких „надлежащихъ вѣдомствахъ“, але й по церквах. Отже, як там той кобзар не ховався, його таки зловили і в 1732. році вернули знов до цариці, і вже на далі вона його добре пильнувала. Він був добре обдарований і його життя так було обставлено, що він помалу почав звикати до свого нового становища. В 1742. році він оженився, а в 1743. році був пожалований дворянством, діставши до того рангу полковника. Пізніше цей кобзар так розбагатів, що в Лубенщині купив собі цілий

мавток. Таким чином звичайний кобзар став багатійом, та ще з титулом: „двора ея імператорскаго величества спѣвальной музыки тенориста и російскій дворянинъ Григорій Михайловичъ Любистокъ“. Годиться ще згадати козака з Чернигівщини Кирила Розума, а пізніше графа Розумовського, що завдяки своєму красному співу та грі на кобзі придбав собі при царськiм дворі високе становище, яке часто використовував для оборони своїх покривджених земляків.

В 1738. році *) 21. вересня, за царювання Анни Івановни, був виданий спеціальний указ про відкриття свого роду музичної школи, в якій мали виучувати також і гри на бандурі. Зважаючи на цікавий зміст указу, подаю з нього більший уступ, лишаючи мову, в якій він був написаний.

Отже, цим указом повелівалося: „Учредить небольшую школу, въ которую набирать со всей Малой Россіи изъ церковниковыхъ, такожъ изъ казачьихъ и мѣщанскихъ дѣтей и протчихъ, и содержать всегда въ этой школѣ до двадцати человекъ, выбирая, чтобы самые лутчіе голоса были и велѣть ихъ оному регенту обучать кіевскаго, такожъ и партесного пѣнія, а при этомъ сыскавъ искусныхъ мастеровъ изъ иностранныхъ и изъ малороссіянъ, велѣть изъ оныхъ-же учениковъ обучать и струнной музыкѣ, а именно: на скрыпицѣ, на гусяхъ и на бандурѣ, дабы могли на оныхъ инструмен-

*) П. Ефименко: Школа для обученія пѣвчихъ, назначавшихся ко двору („Кіевск. Старина“, 1883, т. VI, май).

тахъ съ нотъ играть; и которые пѣнію такожь и на струнной музыкѣ обучены будутъ и съ тѣхъ по вся годы лутчихъ прислать ко двору ея императорскаго величества челоувѣкъ по десяти, а на тѣ мѣста паки вновь набирать, и пока тѣ учителя тамо в школѣ обучать будутъ, давать имъ надлежащее жалованіе, а ученикамъ опредѣлить на пропитаніе и платье и обувь сколько потребно по разсужденію его майора Шипова изъ малороссійскихъ доходовъ“.

Деталі відносно організації школи були розроблені канцелярією міністерства „Малороссійскихъ дѣлъ“, які зводилися до таких 4-х пунктів: 1) Для содержанія пѣвчихъ и струнной музыки въ Глуховѣ устроить школу въ особномъ мѣстѣ, на которомъ построить описныхъ маетностей поддаными двѣ горницы съ комнати да пекарню; да изъ оныхъ-же маетностей для варенія въ школѣ їсть взять двухъ бабъ и одного мужика. 2) О пріисканіи угодныхъ къ пѣнію кіевскаго и партесного пѣнія регента, челоувѣка доброго и в пѣнії и въ составленіи нотъ искусного, и о присылкѣ въ Глуховъ одного регента, и лутчихъ голосовъ къ тому пѣнію хлопцевъ челоувѣкъ до двадцати къ архіереямъ кіевскому, переяславскому и къ присутствующимъ въ консисторіи черниговской писать. 3) Какъ отъ оныхъ архіереевъ къ пѣнію и къ ученію хлопцевъ искусный регентъ и лутчихъ голосовъ хлопцы присланы будутъ и которыхъ хлопцевъ, набравъ, приведетъ посланный въ нѣжинскій и

черниговскій полки сотникъ Брежинскій, то изъ тѣхъ выбравъ оставить угодныхъ въ Глуховѣ при школѣ, а именно регента одного, хлопцевъ лутчихъ голосовъ семнадцать, да для игранія на струнной музыкѣ приискать мастеровъ гуслиста, бандуриста изъ малороссіянъ, которые-бъ довольно играть знали на гусяхъ, на бандурѣ и на скрипыцѣ и чтобъ оные мастера на оныхъ инструментахъ изъ показанныхъ хлопцевъ семь человекъ обучали струнной музыкѣ по нотѣ. 4) Для содержанія оныхъ пѣвчихъ, гуслиста и бандуриста, всего двадцати человекъ, ассигновать канцеляріи министерскаго правленія изъ наличныхъ денегъ сто рублей и изъ тѣхъ денегъ расходъ держать, записывать особ. учиненную книгу съ росписками, и давать онымъ регенту, хлопцамъ, мастерамъ, гуслисту и бандуристу на одежду и на протчая въ годъ со вступленія ихъ къ показанному обученію, а именно: регенту 50 рублей, басисту одному 5 рублей да ему жъ басисту такожь тенористамъ, алтистамъ и протчимъ хлопцамъ, всего на 17 человекъ, на платья, на кафтаны, на штаны сукна каждому по пяти аршинъ цѣною аршинъ по 80 копеекъ, ибо хотя малымъ хлопцамъ пяти аршинъ сукна будетъ со излишествомъ, оное излишнее можетъ употреблено быть большимъ, которымъ либо и достать не можетъ; на полукафтаны всякому по 2 рубля на прикладъ и за работу по два рубля, да вышепоказаннымъ же пѣвчимъ тенористамъ, алтистамъ и протчимъ хлопцамъ, которымъ денежного окла-

ду не написано, шеснадцати человекамъ на сапоги, на рубахи, на порты, на шапки, на рукавицы и на протчая по два рубля; а егда же изъ оныхъ хлопцевъ, которые будутъ обучаться ревностивѣе онымъ давать по десять копѣекъ на мѣсяць каждому. Гуслисту да бандуристу, когда они приисканы будутъ, въ годъ каждому по двадцати рублевъ, да онымъ же регенту съ хлопцы и гуслисту и бандуристу въ школу въ годъ на свѣчи пять рублевъ да имъ же пѣвчимъ такожь гуслисту и бандуристу всѣмъ двадцати человекамъ на пропитаній каждому на день по двѣ копѣйки, да хлѣба на мѣсяць каждому муки по полуосминѣ, крупъ по два гарнца, которой хлѣбъ взять изъ описного Марчихина-будянского (с. Марчихина Буда) дворца и держать въ расходъ съ росписками, а когда оная школа въ показанныя науки вступить, тогда къ смотрѣнію оной и чтобъ ученики не своеволили и не гуляли опредѣлить изъ глуховского гарнизона ундеръ-офицера человека доброго, которому какъ будучи при той школѣ у смотрѣніи, поступать дать инструкцію“.

Як шанували кобзарів при царських московських дворах, та чому тільки, часом, кобза не ставала в пригоді, вказує такий випадок. Запоріжський депутат Антін Головатий, аби добути право на землю межі річкою Кубань, Чорним та Азівським морем, року 1792. взявши між іншими річачами й кобзу, поїхав до Петербурга. Довго оббивав там пороги по ріжних „присутствіях“, але з

того нічого доброго не виходило. Минуло вже й скільки тижнів, але про справу Запоріжців не було й чутки. Головатий, бачучи те все, тяжко зажурився і, під вражінням невеселих думок, зложив пісню про пригоду Чорноморців. Підібравши до неї голос, Головатий взяв кобзу, прийшов з нею до одного придворного пана, де було багато різних вельмож тай заспівав їм:

„Ой, Божеж наш, Боже милостивий!
Вродились ми в світі нещасливі!
Служим вірно у полі й на морі,
Та zostалися убогі, босі і голі.
Дали нам землю од Дністра до Богу,
Грядиці нам по Бендерську дорогу,
Дністровий, Дніпровий обидва лимани,
В їх добувати, справляти жупани.
Прежню взяли тай сю однімають,
А нам дати Тамань обіщають.
Миб туди пішли, аби нам сказали,
Щоб не загубить там козацької слави.
О встань, батьку, величний гетьмане,
Милостивий наш вельможний пане!
Та встань, Грицьку, промов за нас слово,
Проси у цариці — буде все готово.
Дасть грамоту на вічність нам жити,
Ми їй будем вірніше служити“.

Не зважаючи на те, що пісня ця була на той час досить гостра, але на присутніх її спів під кобзу справив таке сильне вражіння, що вже другого дня цариця знала про справу Запоріжців і наказала кому треба вирішити її як найскорше. Справді, вневдовзі був виданий царський указ, по

якому Чорноморцям були дані права на Кубань *). При київському губернаторові Леонтієві був кобзар Рихліївський, на прізвище „Бандурка“, який після смерти губернатора пішов на Січ, а потім якийсь час ходив з Гайдамаками.

В Петербурзі при одному з високих царських достойників Нестерові був бандурист Кравчик Данило, який пізніше від його втік. У Я. Марковича був Бандурка хлопець, що грав на бандурі, якого він в 1723. році подарував князю Голіцину. В 1728. році Бандурка був у Давидова, адютанта кн. Барятинського **).

Але кобзарі, користуючись великою славою, як у себе, так і на чужині, не лише уміли наживати „статків-маєтків“, але уміли і вмірати, накладаючи головами за волю своєї батьківщини. Вони часто були тими людьми, яких пізніше стали називати агітаторами. Перед повстанням взагалі а особливо підчас Хмельниччини, по всій Україні, здебільшого з Запоріжської Січи, розходились кобзарі і своїм співом та грою на кобзі, роздували іскри народнього гніву, закликаючи народ до боротьби проти пануючих на Україні гнобителів. Звичайно такі кобзарі, коли попадались до рук ворогів, були люто карані. В Коденській книзі в відомости, що трьох кобзарів, Петра Сокового,

*) Уманець: Антін Головатий. Запорозький депутат і кобзар.

***) П. Ефименко: „Школа для обучения пѣвчихъ назначавшихся ко двору („Кіевская Старина“, 1883, VI, май).

Прокопа Скрыгу та Василя Варченка було покарано на горло за поклик до повстання проти Поляків.*)

Таким чином, із вищенаведеного можна бачити, як широко був поширений український музичний інструмент кобза, та як високо за ним, і взагалі за цілим кобзарством, стояла слава, особливо на початку XVIII. століття.



*) Микола Сумцов: Українські співці й байкарі.

IV.

СЛІПІ КОБЗАРИ Й ВІДРОДЖЕННЯ КОБЗИ.

Кінець XVIII. століття приніс із собою повне поневолення українського народу, а з ним і цілковитий занепад старого кобзарства. Як відомо, тоді була скасована Гетьманщина, знищена Запорізька Січ, українські діячі були повязнені, чи то позасилані на Сибір та північ Росії, а народ, разом із землею, на якій стільки пролив свої крові, був поділений межі тими, хто найбільше вислужився на його поневоленні. Старшина козацька, що була „облагодѣтельствована“ ріжними привілеями та „дворянскими грамотами“, починав по волі забувати козацькі звичаї, традиції і, нарешті, мову своїх батьків. Отже, цей іменно час і був часом упадку старого козацького кобзарства, а часті й самої кобзи.

Вже не було тих гетьманів, якіб грали на кобзах чи торбанах, або якіб держали при собі кобзарів, — замість їх повстали генерал-губернатори, які з України почали робити звичайні „русскія“

губернії, а замість козацької старшини появились свіже спечені „россійські“ дворяне-поміщики. Не було вже й тих козаків, для яких „Великий Луг“ був „батьком“, „Січ — матірю“, а кобза — „дружиною вірною“, — булиж тільки покинуті на призволяще кріпаки-раби, що мусіли від рана до вечера працювати на свого „пана“. І от в цей час народові стало не до музики: він вже не творить пісень про лицарів козацьких, вже не складає дум про боротьбу з Татарами чи Поляками, він співає иншої:

„Наступила чорна хмара, —
Настала ще й сива:
Була Польща, була Польща
Тай стала Росія.

Та іде батько, іде батько
Рано із косою,
Іде мати на лан жати
Разом із дочкою.

Прийшлиж вони до ланочку, —
Помагай нам, Боже,
І святая неділенька
Велика госпоже!

Сілиж вони обідати,
Гіркий наш обіде!
Оглянутья назад себе
Аж оконом іде.

Приїхав він до ланочку
Нагай розпускає:
„Ой чом же вас вражих людей
По троє немає“.

Ой зачав же їх оконом
Лаяти та бити:

„Ой чом же вам вражнім людям
Снопів не носити.“

А в нашого оконома
Червона шапка,
Як приїде до панщини,
Скаче, як та жабка.

А в нашого оконома
Шовкові онучі,
Плачуть, плачуть бідні люде,
Із панщини йдучи“.

Я навмисне подав цю пісню цілком, аби підкреслити те нове становище, в яким опинився тоді український народ. Певно вистарчить однієї цієї пісні, аби можна було сказати, що йому, бідному невольникові-кріпакові, було вже не до кобзи і тому він покинув її, як кинув раніш шаблю та рушницю... Цю покинуту на призволяще кобзу, підхопили каліки-сліпці, які й зберегали її аж до наших часів.

Про цих кобзарів, завдяки праці окремих людей, які цікавилися українською старовиною, ми мавмо деякі матеріали, що освітлюють становище кобзи в руках сліпих, долею скривджених людей. Тепер кобза вже не є інструментом вільного козака, але убогих калік, що при допомозі неї випрошують собі милостиню. Серед цих сліпих кобзарів, яких, взагалі, було багато, особливо визначались такі, як Андрій Шут, Іван Крюковський, Хведір Холодний, Архип Никоненко та Остап Вересай.

Кобзар **А н д р і й Ш у т** походив з М. Олександрівки, сосницького повіту, на Чернигівщині. Був поважною людиною серед „нищої братії“. Своє ремесло дуже високо ставив. На думку Шута „кобзар-сліпець існує на те, щоб нагадувати людям про Бога та добрі діла“. Дуже багато знав дум про часи Гетьмана Богдана Хмельницького і ставився до їх з великою пошаною, дивлячись на думи, як на словесні перекази про давно минулі події України. Надзвичайно любив свою кобзу і без неї вважав себе за ніщо. Мав багато учнів, серед яких визначався кобзар Бешко, що спричинився до поширення кобзи серед сліпих учнів. Через його школу пройшло до трицяти кобзарів, межи якими був відомий свого часу Павло Брація з м-ка Мена тогож повіту, звідки був і Андрій Шут.

На Полтавщині, десь у сімдесятих роках минулого століття, був кобзар **І в а н К р ю к о в с ь к и й**, який не тільки визначався грою та співом дум, але й незвичайним розумом. Користувався великою увагою кобзарського товариства і був на чолі кобзарсько-лірницької фахової організації, яка мала свої закони, звичаї, а ще деякі з них, то й свою осібну, потайну мову. Чимсь прадідівським віяло від його постаті: високий дід з довгим білим волоссям, що спадало йому на плечі, — він з кобзою в руках мав вигляд справжнього „віщого Бояна“. Цікаво описує п. Сластьон, як Мартинович записував у Крюков-



Андрій Шут

**З Олександрівки, сосницького пов., на Чернігівщині.
(З рисунку П. Куліша).**



Хведір Холодний.

Мал. П. Д. Мартиновича (Київськ. Іст. Музей).

ського думи: „З ранку до ночі, каже він, тяглось те записування та пригадування; на столі була пляшка горілки і дід Іван, вихиляючи чарку за чаркою, ходив зхвильований по кімнаті і пригадував те, що вже позабував. Він нервово перебірав на бандурі струни, тер собі лоба та жалівся на старіючу пам'ять. Іноді, серед балачок він раптом викрикував: — Бачте, як воно, от і згадав — пишіть же швидче!“

В статті „Кобзар Михайло Кравченко“, написаній тим же автором, згадується про кобзаря Хведора Безрідного (Холодного), давно вже покійного. Цей кобзар був високо талановитою і в той же час дуже нещасливою людиною. Співав рідко і то лише тоді, як, продавши все, що мав, напивався горілки, яка одинока розв'язувала йому уста. Людей не любив; аби не йти проситися до хати, волів ночувати в хліві, а як в літі, то в канаві чи просто під тинном у буряні.

Про кобзаря Архипа Никоненка, що походив з м. Оржиці, лубенського повіту, на Полтавщині, мало що відомо. З „Записокъ о Южной Руси“ П. Куліша відомо лише, що цей кобзар надзвичайно високо цинив пісні й гадав, що вони пішли від самого Бога, та дуже захоплювався грою на кобзі. „Про все мені байдуже, — як переказує Куліш його слова, — а кобзи як би на неділю не було, так я й гори потоплю... Іноді й в ночі встану — граю собі, граю“. Виконуючи думи, весь переймався їх змістом і так сильно переживав

якусь оспівуючу подію, що нераз, особливо в зворушуючих місцях, вибухав плачем. Взагаліж Архип Никоненко був кобзар великої артистичної вдачі.

Найбільшеж відомостей мавмо про кобзаря Остапа Вересая. На цім кобзарі, про якого один час склався погляд, що це був „останній“ кобзар, я зупинюся довше. Остап Вересай, а по вуличному Лабза, народився десь у роках 1803—1805. в с. Калюжинцях, прилуцького повіту, на Полтавщині. Його батько Микита був бідний селянин, який грав на скрипці і тим заробляв собі на „насушний“. Як казав він, його син Остап осліп на четвертім році „з пристріту“. Ще малим хлопцем, він виказував велике зацікавлення до музики та співу й особливо цікавився кобзою. „Як було прийде кобзар у хату до мого батька, — казав Остап, — та стане грати та співати, то стоїш коло його, сам не знаєш, чи йому у пазуху вліз, чи його до себе у пазуху взяв“. Батько, бачучи таку велику любов свого сина до кобзи, віддав Остапа в науку до якогось кобзаря Микити, що жив у селі Бережівці. Треба зауважити, що така наука, згідно з кобзарськими звичаями, тяглась три роки. Коли учень, по якихсь там причинах, кидав передчасно свого вчителя, то, поступаючи в науку до нового „майстра“ (maestro), мусів все одно вчитись три роки. Остап змінив скількох кобзарів, які йому були недовподобі, аж поки не натрапив на ярмарку в Ромнах (Ромен) на кобзаря Семена Ко-

шового, який походив з с. Голівки. У цього кобзаря Остап найдовше вчився, але всеж, завдяки важкій вдачі Кошового, науки не докінчив і вернувся до батька. Кошовий же, зауваживши у юнака великий хист, одшукав його і вернув до себе. Пробувши на науці ще чотири місяці, Вересай заслаб на сильну пропасницю і мусів повернути до батьків. Видужавши, за якийсь час вернувся до Кошового і сказав йому: „Прийміть мене пан-отче, та доведіть до ума“. Алеж на це його вчитель відповів так: „Йди і грай, а то й сам учи, кого хочеш“. Певно такою відповідю Кошовий хотів підкреслити здібности Вересавві, який за такий малий час усвоїв все, що треба було для того, аби йти межі люде. І він пішов показувати людям ті скарби, які носив у своїй музичній душі.

Через чотири роки по скінченню науки, Остап Вересай задумав одружитися, але перше його сватання було нещасливе; його молода втекла з церкви зпід вінця. Не краще було й друге сватання, бо за вінчання священик запросив 6 карб., що, звичайно, для бідака-сліпця було не поцінно. Нарешті, за третім разом Вересай одружився, але в короткім часі його жінка померла. Бажаючи таки одружитися, він почав вчащати до однієї вдови, з якою взяв шлюб і вже з нею разом доживав віку. Його жінка, згадуючи пізніше про своє одружіння, казала нераз: „Одружила мене з цим дідом (Вересавм) бандура; як прийде бувало до мене, той вижену, а як заграв на бандурі, то й верну“.

Вересай зпочатку тяжко бідував, аж поки не пощастило йому добути від свого пана „вольную“, після чого його життя значно покращало.

В 1875. році відомий статистик і етнограф В. Козлов взяв Вересая до Петербургу. Там він виступав по різних товариствах і, звернувши на себе увагу професора Міллера, був ним проведений до великих князів Сергія та Павла Олександровичів, од яких за свій спів та гру дістав „табакерку“ з іменним написом. Повернувшись з Петербургу, Вересай поставив собі хату і спокійно уже доживав віку зі своєю чималою родиною.

Для повнішої характеристики особи Вересая, подаю про його більший уступ із книги Д. Ревуцького „Українські думи та пісні історичні“. Тяжко перебиваючись . . . все своє горе виливав старий у співах. Художник Жемчужников признався, що, коли Вересай співав йому свій кант „Про правду“, між строфами пісні обидва, одриваючись від діла, плакали: один над своєю кобзою, а другий за мольбертом. У Вересаєві ми бачимо глибоко інтелігентну, гуманну й надзвичайно музикальну людину. На свої пісні дивиться він, як на річ, що перейшла до людей від самого Бога.

Про це раз сперечався він з „батьюшкою“ і не міг такж без обурення згадати про одного козака з Сокиринець, що не вірив у цев: „раз я співаю, а він каже: Та це все не од Бога казано, люде повидумлювали, а ви, дурні, слухаєте та щей милостиню даєте. Як згадаю, так аж серце кипить, —

здається, убив би його: од когож, як не од Господа Ісуса Христа. Чого він сходив на землю? А то так сказано, що сходив він, щоб у царство небесне нас привлекти й од мук ослобонити“.

Більш усього співчуття своїм співам знаходив Вересай серед тих людей, обставини життя яких схожі були з тими, про що оповідалося у думках: „Як всть де люде хорошії, де там чи син пішов у службу, або на завод, або удову яку бідну зять зневажав, та як заграєш їм таке саме, що воно в голову їм лізе, — плачуть навкруги тай годі: і син плаче, і молодиця, і дівчина, а найбільш оті удови, так і заллється“. Таке вражіння робив Вересай на всіх і сам він почував свою силу: „Зарідко воно, щоб не тез — хіба хорий буду; а вже, як я схочу, щоб пройняло, то я вже припушу голосом добре так, та жалісно, наче з серця — пройме!“

Як бачимо, Вересай співав з великою експресією. Але він не тільки міг добре співати сам; як натура дуже музикальна, він глибоко почував і чуже артистичне виконання. „Не дивлячись на свої старі літа, — пише Русов, — підчас виконання українського козачка він пішов навприсядки і вся його постать вогненно палала невдержимою жарою. Одного разу співали при ньому українських пісень. Він слухав довго з великим захопленням і потім гріко заллакав: „Світе мій, світе! Хоч і не бачили тебе, — який же ти гарний! А поміра тиж як не хочеться“.

П. О. Куліш, що листувався з Вересавм, нераз писав йому: „научи ти своїм думам молодих, щоб слава твоя не загинула“. „Так щож“, — відповідає було Вересай, — „не хоче ніхто переймати, тай годі. Було-то колись, що нас много було кобзарів. Багацько було — вимерло. Тепер нема: усе з лірами, видумали чорт-зна що. Воно, видите, проста людина якась чуднувата: не розуміє, що то краще. Їм аби що згук був, що кричить та пищить, що аж в хаті іноді нічого не чути, як заграє та ліра. А кобза так добре діло: тихенько воно, поважливо“.

Між иншим цікаво зазначити погляд Вересая на генія України Тараса Шевченка. Коли письменник Панько Куліш, який дуже шанував кобзаря Вересая, прислав йому пять карбованців на помин Тарасової душі, то він, поминаючи його, так приказував: „Була голова — оцей Тарас, та мабуть уже такої не буде! Бог зародив, може вона й мала була, я не бачив, алеж розумна. У нас мабуть і не буде вже такої, може Бог кому другому дасть, а нам вже ні!“

Закінчуючи про „останнього“ кобзаря, треба сказати, що Остап Вересай був один із тих немногих кобзарів, про яких не тільки говорили та писали на Україні, але й далеко поза її межами. У французькому часопису „Revue des deux Mondes“ професором Рамбо була уміщена стаття про Вересая. Професор Рамбо, перебуваючи якийсь час у Києві, бачив Вересая і, вражений його співом та

грою, подав до згаданого часопису відомости про українського барда.

Кількість сліпих кобзарів, так би мовити старшої генерації, звичайно, була далеко більшою, ніж та, за яку тут згадується, але, на великий жаль, ними цікавились одиниці, тому і більшість кобзарів понесла за собою в домовину не тільки свої імена, а й ті коштовні скарби-думи, які вони так любили співати та берегти в своїй пам'яті.

По смерті Остапа Вересая не стало чути кобзарів і якийсь час здавалося, що Вересай, справді, був останній кобзар і що взагалі, як тоді казали, кобзарі перевелись. На цей погляд і на відношення до такої справи, як смерть останнього кобзаря, п. Гнат Хоткевич, у своїм докладі, прочитанім в 1902. році в Харкові на XII. археологічнім з'їзді, зауважив між иншим і таке: „Вимірав якийсь зубр (подаю в перекладі з російської мови), і цим всі стрівожені, закладаються цілі інституції з канцеляріями, паперами, урядовцями, що наглядають за важкою самищею зубра, а помер останній кобзар, носитель душі народньої, — і всі якось-то з цим погодились, констатувавши самого факта“.

Хоч Вересай і не був останнім кобзарем, але цей погляд досить довго тримався і мав за собою, як тоді здавалось, справді щось реального. Але XII. археологічний з'їзд, де вперше, в більшій кількості виступили кобзарі, показав всю безпідставність такого погляду. На цьому з'їзді, крім лірників та троїстої музики, виступило аж сім кобзарів —

річ у ті часи надзвичайна. Ось їхні прізвища: Пархоменко Терешко, Кравченко Михайло, Кучеренко Іван, Гащенко Павло, Древиченко Петро, Нетеса Іван та Хоткевич Гнат.

Надаючи цьому першому кобзарському виступові для справ поширення кобзи велике історичне значіння, я хочу сказати, бодай про деяких з сих кобзарів скільки слів.

Кобзар Терешко Пархоменко походив з с. Бурківки, сосницького повіту, на Чернигівщині. Надзвичайно скромний, що до своєї гри та співу (хоч грав, а особливо співав пречудово), він був свідомим носителем та глашатаєм української ідеї на селі. Маючи зпочатку малий репертуар, він яких тільки не вживав заходів, аби його збільшити. „Скільки я їх (кобзарів) горілкою попоїв, а нічого з того не вийшло“, — не раз казав він, жалючись на свою безпорадність. Думка деб навчитись співати стародавніх пісень не давала йому спокою. „Щось рідне“, каже Г. Хоткевич, „повне любові бренть у його душі і я ще не здивав бандуриста, який би з таким захватом слухав історичні пісні та думи, як Пархоменко“. І стремління до рідної минувшини не лишилось у його безслідним: трапляючи то одного, то другого з українських інтелігентів, він просив проказувати йому думи. Проте, позичаючи голос якоїсь пісні, він відповідно своїй багатій музичній уяві, зміняв його так, що позичена ним мелодія, зберігаючи свою

основу, набірала силу нових різноманітних музичних відтінків. Мандруючи від села до села, з хати до хати, кобзар Пархоменко своїм надзвичайно чутливим співом сприяв пробудженню національної свідомости. Слабуючи на груди, помер він в 1911. році в страшній нужді, лишивши жінку та скількох дітей.

З Полтавщини на цьому з'їзді виступав кобзар Михайло Кравченко, також уже померший. Народився він у с. Великі Сорочинці, миргородського повіту в 1858. році. Вчився грати на кобзі у миргородського кобзаря Самійла Яшного. Знав багато дум і виконував їх по мистецькому, зберігаючи разом з цим їх старий спосіб виконання. На жаль, мені довелось слухати його тоді, коли він майже не мав голосу, але та чулисть, з якою він співав і оте характерне для кобзарів старшої генерації „додалення жалощів“, яке я більш не знаходив серед теперішніх, навіть, відомих кобзарів, робило те, що його виконання було трудно слухати без сліз. Мав він також і свої власні композиції, в яких відбивалася його чутлива душа. Ходив з кобзою по селах, граючи по базарах та ярмарках, але багато разів виступав і по містах, як от у Києві, Полтаві, Харкові, Катеринославі, Катеринодарі, Петербурзі, Москві, Миргороді, Зінькові та інших містах.

Як здебільшого всякий кобзар, так і Кравченко тяжко бідував і тільки чарка горілки часом прикрашувала його сіре, бурлацьке життя. Аби утри-

мувати свою родину та родину свого хорого брата, мусів сукати бичовки. „Як поповеш“, каже він, „отих верьовок з місяць, так з пучок 12 шкур злізе, куди вже там грати!“ На жаль, він не лишив по собі учнів (хоч того й прагнув), бо кожний батько, що мав сліпого хлопця, бачучи взагалі, яку шану мав кобзар, а зокрема бачучи нужденне життя самого Кравченка, волів замість кобзарської науки вчити свого сина якомусь ремеслу. Його репертуар, як і репертуар більшости кобзарів, які були представлені на харківському XII. археологічному з'їзді, складався з дум, псалмів, побутових і гумористичних пісень та танців, яких багато знав, особливо козачків.

З Харківщини було представлено на згаданому вище з'їзді найбільше кобзарів. Серед їх треба згадати Івана Кучеренка (по вуличному Кучугура), що походив із слободи Мурахви, богодухівського повіту. Вчився грати у Павла Гащенка, кобзаря з Костянтиновки тогож повіту. Кучеренко, маючи доброго баритона й чудово володіючи кобзою, згодом зробивсь одним з найпопулярніших кобзарів. З великим успіхом виступав, як на Україні, так і поза її межами — (Петербург, Варшава). Його гра та спів, це вже не в подібні ані до гри та співу Гащенка, ані Кравченка — це гра та спів артиста, розрахована на театральну залю й широку аудиторію. В його думках над музичною декламацією переважає мелодія, що не можна сказати про думи Кравченка, тим більш Вересая. В



**Михайло Кравченко, Терешко Пархоменко,
Петро Древченко.**

особі кобзаря Івана Кучеренка ми мавмо особливий своєрідний ніби-то перехідний тип кобзаря, за яким прийдуть і вже йдуть нові зрячі кобзарі.

Другий кобзар, якого треба вважати представником харківської школи, називався Петро Древиченко. Знає думи й багато жартовливих пісень. Виконання дум не справляло на мене такого сильного вражіння, як думи Кравченка. Цим кобзарем захоплювався один час небіжчик Микола Лисенко і, навіть, мав його забрати до своєї школи за вчителя кобзарської гри.

Павло Гащенко та Нетеса Іван—обов співають думи, виконання яких наближається більше до речитативу, ніж до мелодії. Гащенко крім дум знаменито виконував гумористичні пісні, особливо ж пісню про гарбуза.

Закінчуючи про кобзарський виступ на XII. археологічному з'їзді, я би не все сказав, колиб не згадав про одного з найперших зрячих кобзарів—Гната Хоткевича. Він перший відважився взяти в свої руки, ще вчора тільки сліпецьку кобзу і не помилився, бо кобза від того тільки виграла. Його любов до неї і до обідраних, обіжених долею наших сліпих бардів, його заступництво за кобзарську убогу братію, його праця по організації кобзарських концертів і, нарешті, його перший підручник гри на бандурі—це все діла, які самі за себе кажуть і які ввійдуть до історії воскресаючої кобзи.

Кількість сліпих кобзарів в далеко більша за ту, що була на XII. археологічному з'їзді. Так у Полтавщині в кобзар Микола Дубина, який походить з с. Решетилівки. Осліп він десь на 16. році від віспи. Визначається гарним ліричним високим тенором та умінням правдиво передавати настрої дум. Вчився він у свій час у відомого лохвицького кобзаря Крюковського і від йогож переняв правдиві кобзарські рецитації. Артист-маляр Опанас Сластьон дуже захоплювався Дубиною, бо в його виконанні було багато старого суто кобзарського, яке кожного слухача, мимоволі, переносило в далеке минуле. Між иншим д. О. Сластьон перший почав збирати думи при допомозі фонографа. Крім того, працюючи на полі етнографії, він багато писав про кобзарів та їхню тяжку долю в „Кіевській Старині“. Сам він чудово грає на кобзі і знав скількоś дум, які добре передав, і то з усіма типовими ознаками кобзарських рецитацій. Серед сліпої братії він користується великою популярністю, тай не диво, бо кожний кобзар може сміло переступити поріг його хати і знайти не тільки щире-тепле слово, але й матеріяльну поміч.

Згадавши про шановного д. Сластьона, годиться згадати доброю згадкою і інших людей, що своєю працею зберегли багато коштовних кобзарських матеріялів, або своїм сердечним відношенням прикрашали незavidне життя сліпих кобзарів, а саме: П. Куліша, Миколу Лисенка, Христю Алчевську, Лесю Українку, проф. Миколу

Сумцова, Ол. Бородая, проф. Філарета Колессу, Дмитра Ревуцького і ин.

На Харківщині, на якій, взагалі, в найбільше кобзарів, крім згаданих визначаються ще й такі: Гнат Гончаренко, Григорій Кожушко, Іван Келеберда, Степан Пасюга й инш.

Гнат Гончаренко в один із найстарших кобзарів (коли ще він живе), який мав десь за 80 років. Народився він від батьків кріпаків в с. Ріпки, харківського повіту, осліп ще за молодих літ. Вчився він у кобзаря Кульбаби, що був родом також із Харківщини. За скільки років до революції приїхав до Севастополя, де й живе у свого сина. Гончаренко, що до виконання дум, а рівнож способу гри, являється представником старої кобзарської школи без новітніх впливів.

На одній з вечірок у харківському українському клубі ім. Грицька Квітки-Основ'яненка, коли не помиляюсь, то десь в 1912. році, я вперше здивався з Гнатом Гончаренком. Справив він на мене велике вражіння. Сама його зовнішність та спокійне урівноважене поведження, заставляло людину з першогож знайомства почути якусь симпатію до цього кобзаря. За тоном, яким він провадив свою балачку, був захований дивний спокій; здавалося, що він ніби примирився з великим горем, котре довший час гнітило його артистичну душу і що це примирення відбилося в його спокійних руках та лагідних рисах його інтелігентного обличчя.



Павло Гащенко.

Коли я забалакав про красу дум, він ніби на хвилю вийшов з рівноваги і почав розповідати про деякі гарні музичні продукції, які ще за своїх молодих літ чув від свого вчителя, та той їх йому не видав. Це „не видав“ було сказано з особливим наголосом, в яким почувалось і розуміння їхньої цінності і жаль, що вони разом з його вчителем пішли у вічне забуття. Бачучи мою цікавість, а особливо дізнавшись, що я також трохи граю на кобзі, він ще з більшою приємністю почав говорити про кобзарську музику взагалі, а далі почав грати, хоч і був втомлений попереднім співом та грою.

В листі до етнографічної комісії „Наукового Товариства ім. Шевченка“ у Львові, з дня 5. березня 1913. р., небіжка Леся Українка такими словами характеризує Гончаренка: „ . . . В ньому справді нічого жебрацького немає, починаючи з одержі, пристойної чумарки, яку носять пригородні селяне в Харківщині і смушевої шапки і кінчаючи поведенням, повним гідности без запобігання, але й без ароганції? (яка часом помічається у знаменитості з „народа“) — все в ньому повне благородної простоти, особливо кидаються в вічі його руки з тонкими, артистичними пальцями і велична поза високої, стрункої, зовсім не згорбленої постаті. Не тільки грошей, але й найменшої послуги він не вважав за можливе приймати дармо; так, напр., коли на пароплаві йому траплялося просити у матросів провести його, то він потім грав їм за те на бандурі і не приймав ніякої плати. Він очевидно лю-



**Українські народні музики, що грали на археологічному
з'їзді в Харкові 1902. р.**

бити свій хист не тільки через те, що він дав йому зарібок, бо дуже часто у вільний час грав „сам собою“ свої музикальні пєси без співу. Коли раз трапилося, що фонограф чомусь віддав у карикатурному тоні (з поганим якимось козячим тембром) його псалму про „Правду“, він, думаючи, що то якийсь навмисний жарт з нашого боку, так образився, що ледви ми могли його переконати в нашій невинності; так може образитись тільки артист, що поважав свій хист. Він знав і любить тільки старосвітський репертуар, а до нових і „модних“ тепер співів (як наприклад пісні про Морозенка з новочасними додатками) ставиться скептично й холодно. До етнографів відноситься з повагою і без упередження, як до людей, що роблять якесь потрібне і серйозне діло. Мене дивувало, як він, терплячи і принатурюючись до незносних часом капризів нашого фонографа, готовий був годинами співати, по скільки раз проказувати слова, стараючись при тому виразною, повільною рецитацією улегшити мені роботу записувача“.

Далі в тім же листі згадується про його віртуозну гру, „якою, здається, він переважає всіх інших теперішніх кобзарів“. *)

Серед сліпих кобзарів останнього часу звертає на себе увагу Г р и г о р і й К о ж у ш к о , який походить з с. Великої Писарівки, богодухівського повіту. Це — тихий, скромний кобзар з не дуже

*) Філярет Колесса: Матеріяли до української етнології, т. XIV. Львів, 1913.

сильним, але привнимним тенором. Виконує переважно пісні з належною йому експресією, справляючи своїм виконанням сильне вражіння. Компонує до деяких пісень чи віршів свої мелодії, які здебільшого цілком передають відповідний настрій. Колиб не тяжкий матеріальний стан і не часте слабування, то кобзар Григорій Кожушко міг би чимало прислужитися справі поширення кобзи та збільшення кобзарського репертуару.

Згаданий раніше XII. археологічний з'їзд, на якому вперше прилюдно виступило так багато кобзарів і то з різних губерній, мав велике значіння в справі відродження кобзи. Він виявив, що кобза не тільки живе і поширюється, принаймні межі сліпецькою братією, а що вона варта далеко більшої уваги за ту, яку вона мала до цього часу. Після революції 1905. року, коли стало трохи вільніше з улаштуванням українських концертів та вечірок, кобзарів все частіше почали запрошувати виступати на сцені, тай, взагалі, кобзар з більш-менш порядним голосом всюди стає бажаним гостем.

Згодом починаються і самостійні кобзарські концерти по таких містах, як Київ, Харків, Полтава, а часом і в повітових містах. Так, наприклад, в 1906. році відбувся один з перших таких концертів в місці Охтирці на Харківщині, улаштований заходами д. Павла Мокроуса, (тоді студента харківського технологічного інституту), що й сам володіє кобзою. Особливож рясні на такі концер-

ти були 1911. та 1912. роки. Тоді вони відбулись по таких містах: Київ, Катеринослав, Полтава, Миргород, Кременчук, Охтирка, село Мануйлівка на Катеринославщині; поодинокіж виступи кобзарів були не тільки по всіх більших містах України, але й поза її межами, як от Петербург, Москва, Варшава і т. д. Серед сліпих кобзарів, які виступали на цих концертах, можна назвати таких: Кучеренко, Гончаренко, Гащенко, Кравченко, Пасюга, Древиченко, Нетеса, Кожушко, Байдило, Келеберда, Ткаченко й ин.

Такі концерти справляли на слухачів велике вражіння і мали широкий відгук в пресі, як в українській, так і російській. Після одного київського кобзарського концерту, пише п. Верховинець в „Сяйві“ (1913. р., ч. 2): „Після першої пісні пішла друга, далі третя. Кожний з виконавців вказував повне знання гри на своєму інструментовитоваришові свого злиденного кобзарського життя“. Йому здавалось, що „сліпці розкривають правду і неправду, проповідують єдність, братерство, зазивають, підбадьорюють духа, навчають, що робить, за яке діло взятись... Оплески присутніх любителів старовини розвіяли мої спогади, наче будили мене з чарівного сну... Цей вечір навіяв на мою душу сум, невимовний жаль. Хотілося, щоб таких вечерів було більше, щоб вони повторювалися частіше, щоб гурт кобзарів був більший, а коло слухачів ширше“.

З 1912. року завдяки енергійній праці одного з

співробітників управи кубансько-чорноморської залізниці, д. Миколи Богуславського, поширення кобзи з України перекинулося на Кубань, де до цього часу про козаків-кобзарів зовсім не було чути. У червні 1912. року він виписав з Харківщини одного студента, який вмів трохи грати на кобзі і тим справу навчання поставив на реальний ґрунт. Вчитися на кобзі було дуже багато охочих, серед яких треба згадати д. Рябовола, пізніше голову Кубанської Ради, та голову кооперативу Пашківської станиці Свирида Сотниченка, забитих московськими добровольцями, але більш-менш акуратно відвідувало лекції щось до 12 душ. Після двохмісячної праці найбільше пильні та маючі, взагалі, хист до музики, навчилися дечому і потім остільки удосконалилися, що з успіхом виступали на сцені, заохочуючи й інших взятися за кобзу. Серед цих піонерів кобзарської справи на Кубанщині, особливо був здатний козак Антін Чорний, учитель Семеніхін, пізніше осаул Василь Лященко, козачка Докія Дарнопих і ин.

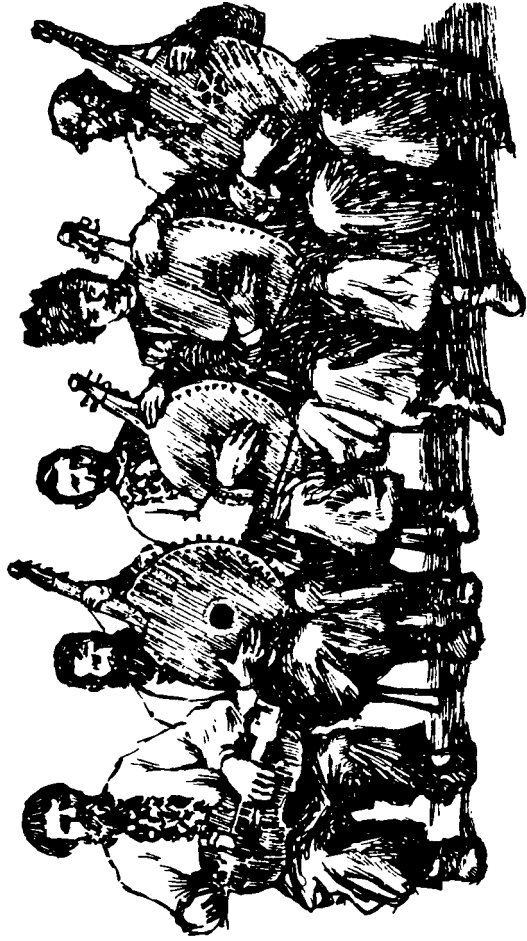
Аби як найшвидче поширити на Кубанщині кобзу, Микола Богуславський, або як його козаки звать „Бандурний батько“, на власні гроші замовляє кобзи й дає їх козакам, щиро радіючи, коли що з того виходить. Треба особисто знати цю стару, поважну людину, аби уявити собі, яка опанувала ним радість, коли йому пощастило зацікавити кобзою декого з музиків козачої сімфонічної оркестри в м. Катеринодарі. І ця радість

не була помилковою, бо з цієї оркестри повиходили не абиякі кобзарі, що з великим успіхом продовжують розпочату ним справу.

Між иншим, як у минулу світову війну, так і пізніше у війні з Московщиною, і на Кубанщині і на Україні були вже кобзарі, що йшли разом з козаками, абож переїздили з частини до частини, де своїм співом та грою розважали тяжке, бовве життя козаків.

Ще до великої революції кобза дуже поширилась і то не лише межі сліпими, але в більшості вже межі людьми зрячими. Майже нема такого міста, якеб не мало кобзаря. Серед цих останніх на першій місці треба згадати найстаріших зрячих кобзарів, а саме: інженбра Г н а т а Х о т к е в и ч а, вчителя миргородської художньо-промислової школи О п а н а с а С л а с т ь о н а, архитекта А н д р і я В о л о щ е н к а, вчителя співу В а с и л я Ш е в ч е н к а, Д р і м ч е н к а, вчителя золотоношської гімназії З л о б и н ц я, артиста харківської опери Б о н д а р е н к а і багато ин.

У Києві в липні 1918. року організувалася перша кобзарська капеля, якої перший виступ відбувся 3. листопаду в театрі Бергонье, тепло привітаний представником київського національного хору д. Приходьком та присутньою публікою. На жаль, другий московський большевицький наступ передчасно припинив її існування. Проте, як би там не було, але кобза з кожним роком все голосніше й голосніше бренть, нагадуючи тим не тільки сумні чи



**Група кобзарів, виступавших на концерті в Охтирці
(Харківщина) в 1911. р.**

радісні пригоди в життю українського народу, але й зовучи та підохочуючи його до дальшої боротьби за своє остаточне визволення та за нове — щасливіше життя.



V.

КОБЗАРСЬКІ БРАЦТВА.

Кобзарі мають свої, певного роду, професійні організації — брацтва, які бувають досить численними, бо до такого брацтва приймаються не лише кобзарі, але й лірники, чи навіть й інші народні співці. На ці брацтва можна дивитись, як на товариства, що нагадують собою колишні цехові організації, що були у свій час поширені по всій Україні, а особливо на її правому березі.

Тепер як самі брацтва, так і їх вплив на нищу братію почали занепадати, що можна бачити, хоч би з того, що вже в останніх часах було чимало кобзарів, не звязаних з жадною організацією, які вільно ходили скрізь, куди хотіли; раніше, на погляд брацтва, така річ була абсолютно недопустима, і такий кобзар, як би то зробив раніше, то певно закоштував би величезних коатурів, якими старці бороняться від собак, а то й зовсім був би позбавлений права ходити з кобзою.

Отже тим більше варто буде, бодай в скількох словах згадати про такі брацтва та їхній устрій.

Як вже раніше згадувалось, членами брацтва були в переважній більшості кобзарі та лірники. Отже: 1. Діяльність такого брацтва була обмежена певною територією, в яку входила більша чи менша кількість сіл, містечок і міст; здебільшого такий район складається з кількох сіл, або й з цілого повіту. 2. Зібрання брацтва відбуваються в однім і тім же самім селі чи містечкові і навіть, як каже проф. Микола Сумцов, в одній і тій же хаті. 3. Юнацтво, в тім селі чи містечку, де відбуваються його зібрання, утримує на свої власні кошти ікону з невгасимою лампадою, купуючи оливу, свічки. Справами брацтва керує певна управа, що складається з вибраних, достойних того, поважних старців. В її компетенцію входить: керування загальними зборами, прийом нових членів, суд та каса. Скриньку з грішми переховує в себе голова брацтва, або один з братчиків вибірається за скарбника. 4. Каса брацтва складається з внесків його членів, при чому членський внесок виносив у старі часи і карб. річно. 5. Прийом нових членів відбувається по стародавнім звичаям після виконання цілого ряду формальностей і церемоній та успішно зложеного іспиту. 6. Члени брацтва повинні держатися лише сіл свого району і ні в яким разі не допускати на свою територію кобзарів та лірників іншого брацтва. 7. Для вступу в члени брацтва необхідно пройти певний курс науки гри на кобзі чи на лірі, отже знати певну кількість пісень, переважно релігійно-морального змісту (псалми) та

особливу потайну мову, на якій порозуміваються межи собою братчики. 8. Брацтво надає права на вчителювання. 9. У своїм особистім житті кожний член брацтва є вільний і з цього боку брацтву не підлягає. Надзвичайно цікавий опис одного з таких брацтв, а саме Менського (на Чернигівщині), подає в одній статті проф. Сперанський. Цей опис в перекладі на українську мову був уже уміщений в книзі Д. Ревуцького „Українські думи та пісні історичні“, який я тут приводжу без всяких змін і скорочень.

„Центр сосницьких співців — відоме в свій час військове містечко Мена, де в церкві у них є своя ікона, перед якою горить негасима лампада. Весь „гурт“ на неї що року накладає певну суму грошей. В Мені збираються братчики й рішають спільні діла; але й опріч Мени вони збираються на ярмарках і по храмових празниках, при чому кожному братчикові приділяється райони, де він може ходити; в непризначені йому міста й села він не має права ходити. Підчас зборів відбувається суд над винуватими, штрафування („а иноді і побють“), прийом нових членів, себ-то присуд, хто може брати учнів, а хто ні, екзамін учнів, прийом їх до числа братчиків, посвящення „на майстра“ і т. ин.

„Всі старці“, — каже діякон козелецького повіту, О. І. Ходоровський, — „не вважаючи на різницю музичних струментів складають одну „нищенську братію“. Кожний братчик ходить по селах з лірою (або кобзою) та вивченими піснями й пови-

нен по уставу „нищенської братії“ внести грішми одного карбованця в повітовий „нищенський“ цех. Одного братчика вибірають за скарбника брацтва й дають йому скриню; другомуж, що почасти живе далеко від першого, доручається ключ од скрині. По постанові братії на гроші, зібрані від молодих старців, у церкву якого-небудь села купують ставники (свічники), свічки, оливу.

Звичайно криві або сліпі хлопці (а іноді і здорові, тільки бідних батьків), поступають до старців за поводитирів і одержують від трьох до десяти карбованців на рік на „хазяйських“ харчах та одежі. Коли хлопець здоровий, то, поведивши літ до 14—15 старців і заробивши гроші, він вертається до рідного села й осідає хліборобом. Колиж хлопчик — поводитир сліпий хоч на одно око, або кривий, то літ 14—15 з поводитиря переходить він на „учня“ до тогож старця, що його водив, або до иншого — на рік, два й не більше, як на три роки. Іноді самі батьки розшукують „майстра“ і оддають йому хлопця просто в „учні“. Учень нічого не платить за навчання, але, по уставу братії, повинен весь час, поки вчиться, ходити по селах за милостинею і, не потаюючи нічого, все, що нажебрав, оддавати своєму вчителеві, якого звать учні „пан-отцем“. Бував іноді, що поводитир, не будиши учнем, кине свого хазяїна й перейнявши по слуху дещо від нього, почне мандрувати по селах; такого „нища братія“ тяжко бє, попавши де-небудь. Звичайно кожний старець, коли трапляється йому

незнайомий молодий прохач, розпитує: звідки він, у якого „пан-отця“ вчився й чи вірно він одслужив „пан-отцеві“ за науку, або затаював частину з милостині й не одержав від „нищих братчиків“ благословення „на всі чотири сторони“, не був „хлібосолом“ братії, — то такого самозванця „братія“ жорстоко бє ціпками й кулаками й на завжди забороняє йому ходити по селах „з лірою й піснями“, а дозволяє тільки (як людині „не співна науки“) просити милостиню „Христа ради“ без пісень і ліри.

Коли скінчиться наука у „пан-отця“, повинен учень прийти до братії на один з ярмарків за благословенням і дозволом — почати свої обходи. По уставу „братії“ мешканець одного повіту, що був у науці в другому повіті, має право ходити за милостинею в своєму повіті, в повіті, де вчився, і ще в bliщому повіті до того, де вчився; мешканець повіту, що вчився в своєму повіті, має право ходити тільки по своєму повіті. Хто не додержує цього правила, тих „братія“ бє. Старець, що має право ходити по трьох повітах, належить до „братії“ трьох повітів, а той, що одержав право на один повіт, вважається братчиком нищої „братії“ одного повіту. На всі ярмарки і празники збирається „братія“ по повітах на підставі вищенаведених правил; тут-то бувають наради, приймаються цехові внески од бувших учнів по карбованцю, й тут же „молодик“ одержує дозвіл „братії“ йти „на всі чотири сторони“. На посвячення треба „молодикові“ мати не менш 5-ти карбованців у кишені.

Одбувається „благословення“ так: „Молодик“
находить серед старців на ярмарку свого „пан-
отця“. Підходить він до старців, що сидять колом.
„Пан-отець“ підводиться на ноги. „Молодик“ три
рази читає: „Молитвами св. отець наших, Господи
Ісусе Христе Боже наш, помилуй нас!“ Усі, що
сидять, відповідають: „Амінь!“ Тоді „молодик“
кланяється в пояс своєму „пан-отцеві“ й каже:
„Покорно благодарю вас, пан-отець, за добров
ученів, за молитви Ісусові, за слова ввангельські,
за псалми спаситильніє, за Мойсєєв закон! А ви,
нищя братія, старшя і меншя, благословіть мене
на всі чотирі сторони!“ „Пан-отець“ звертається
до тих, що сидять, з запитанням: „Братія старшя
й меншя, чи не обідив кого сей учень, чи не
вкрав у кого, чи не полаяв кого, чи не заприміти-
ли за ним поганого чого?“ Коли хто зі старців
заявить претензію до „молодика“ й на прохання
останнього вибачить йому, то вся „братія“ просить
од „молодика“ хліба-соли, а саме — „молодик“
купує кожному булку і рибу, частує горілкою і,
почастувавши „братію“ і „пан-отця“, кланяється й
питає. „Чи довольні ви моім хлібом-солею?“
Відповідає братія: „довольні“; тоді молодик кланя-
ється й каже: „Теперечки благословіть мене на
всі чотирі сторони!“ „Пан-отець“ відповідає: „Бог
благословить!“ А „братія“ додає: „Як ти вірно
служив своєму пан-отцю, нехай і тобі так люде
служать!“ На цьому й кінчається „благословенія“

молодика. Коли в нього є гроші, то на його кошті і далі випивають та закушують.

В тій же книжці шановний автор подав церемонію передачі кобзи (чи ліри) починаючому кобзарю. Після іспиту „один з дідів... частіш сам „майстер“ подав учневі хліб. Од хліба учень одрізує три „цілушки“ (горбушки), солить їх і кладе собі за пазуху. Це зветься — „взяти визвілок“ — головний акт, що дав право носити ліру або кобзу. Давши хліб, діди бажають: „Дай тобі, Боже, щоб ти був здоровий, як вода, а багатий, як земля; щоб тобі з води й з роси йшло! Гряди во ім'я Господнє“. За „визвілком“ — останній акт: передавання ліри або кобзи. „Майстер“ спершу вішав її на себе, потім піднімає полу свитки, й учень прикривав кобзу своєю полою; майстер здіймає ремінь інструменту з своєї шиї й надівав його на шию учневі. Потім „майстер“ благословляв учня, кидав йому на струмент декілька грошей „на щастя — і співець готовий“.

Кобзарі мають свою осібну мову, що зветься лебійською, яка, на думку проф. Миколи Сумцова, складається з поперекручуваних українських слів, та слів, мабуть, взятих з грецької та циганської мови. Сліпі кобзарі зветься невлями, звичайні старці — харбетрусами, усякий сліпий взагалі — люхно, поводитир — котирем, дід — лебій, сіль — галусть, малий — мікрій, спати — кімать, віз — котень, день — кудень, грітись — грівошитись, кожух — бармуз, вода — делька, пан — каврій,

шапка — камуха, дерти — дермонити, кий — ко-
стур, торба на спині — заплішень, торба на боці
— боковень і т. д. Напр., кобзар проспівавши
пита у свого поводиря: — „Конто вдичело?“ —
„скільки дали?“, а той відповідає: — „пянджик“ —
„пять копійок“; або „не посо, охве студич говре-
дали“ — „нічого, Бог дасть — сказали“. Оскільки ця
мова була колись поширена межи нищою братівію
видно хоч би з того, що на ній склалися на-
віть пісні. От зразок одної з них:

„Коби мені кумса сяна,
А до кумси ще тирині
І бутельбу вовчану
Каравана чорнобрива“

що в перекладі звучить так:

„Коби мені так хлібець святий
А до хліба трошки сира,
А до сира шклянка пива
Та дівчина чорнобрива“, *)

Невідомо, чи взагалі ще тепер де на Україні за-
держались такі брацтва, бо за чотирі роки всяких
„углублених“ та безперестанної боротьби, певно що
не лишилось нічого не тільки від брацтв, але й від
самих братчиків. Бо й раніш життя кобзарів чи
лірників було більше, ніж тяжке, а тепер хто зна,
чи можна його взагалі собі уявити, не побувавши
на тім живім цвинтарі, який чомусь звать „україн-

*) Проф. М. Сумцов: Українські співці й байкари“
Черкаси, 1917. Стор. 34.



**Один з кобзарів з походу українських військ на
Київ в 1919. р.**

ською“ совітською соціалістичною республікою. Коли вже зрячі кобзарі почали гинути, як от прим. Гамалія (умер у Києві в 1921. р.), що при всіх владах міг добре заробити, то що вже сказати за бідних сліпих калік, що навіть в старі „хлібні“ часи часто-густо не мали шматка хліба.



VI.

З ЖИТТЯ УКРАЇНСЬКИХ БАРДІВ.

Як відомо, кінець XVIII. століття приніс повне поневолення українського народу, а з ним і цілковитий занепад старого кобзарства. З цього часу кобза почала затихати, а коли знову забреніла, то вже не в козачих руках, але в руках скривджених долею людей, в руках сліпих калік. Сі небораци підхопили кобзу, яка впала з рук поневоленого козацтва, чим може й несвідомо врятували її від певного загину.

Життя цих нових кобзарів-сліпців, які, часом несвідомо, а здебільшого свідомо, були носителями народніх стремлінь та сподівань на кращу будучину, загально кажучи, — було дуже тяжке. Розуміється, кобзарів український народ все любив, як і зараз їх любить, і про це тут не буде оповідатися; цікавож подивитись, як жилось нашим бардам взагалі, та як ставився до їх московський уряд.

Становище сліпих кобзарів можна розділити на три періоди. Перший охоплює життя кобзарської братії од найдавніщих часів до XII. археологічного

з'їзду, що відбувся в Харкові в 1902. році, другий — від цього з'їзду до великої революції й третій — від початку революції до наших днів.

Кажучи про життя кобзарів, варто наперед зауважити, що майже не було таких кобзарів, які могли би віддаватись лише кобзарській справі і з того жити. Більшість з них, аби не вмерти з голоду, навіть в старі, дуже дешеві часи, мусіли шукати собі якогось побічного заробітку, бо того, що заробляли вони своїм фахом, не тільки не вистарчало на утримання кобзарєвої родини, а часом то й не вистарчало на насущний хліб і самому кобзарєві. Отже через це бідні кобзарі плели сітки, другі сукали мотузки, треті займались навіть теслярством і т. д. Але й така, здебільшого різна випадкова праця, мало що їм давала й тому ми більше бачили і знали голодного, холодного, обдертого каліку, який лише за чаркою горілки забував про своє злиденне життя. Особливо бідували кобзарі в зімі, коли в драній або латаній, перелатаній свитині далеко не підеш, тай саме життя здебільшого в неопаленій хаті, як і хронічне голодування, так впливало на їх здоровля, що годі було кудись мандрувати.

Але це само по собі тяжке кобзарське життя, погіршувалось ще тим, що московський уряд, занадто вже „підкувався“ і то не лише долею кобзарів, але й інших народніх співців. Вважаючи кобзу за „крамольний“ струмент, а кобзарів за „бродяг“, згаданий уряд, в особі ріжних великих

і малих поліцейських „чинів“, й обходився з ними, як з „крамольно-бродяжничеським“ елементом. Ріжня поліцейсько-жандарська дрібнота знала, що „крамолу надо знищожать“, а як кобза крамольний „предмет“, значить . . . об стовб П, або й по кобзаревій спині. Знала вона також і те, що бродяг замикають, а як кобзарі „бродяги“, значить — до буцигарні Іх.

Скільки ці „блюстителі“ порядку завдавали горя нещасним калікам, можуть свідчити, хоч би ці слова Панаса Барь: „Ех“, — каже він, — „що нам усюди буває від тих городових, урядників, станових тощо! І струни тобі на бандурі порве і бандуру грозить поламати, а посперечайся, то й боки наштотва — не ходи, тай годі!“ — „Деж я, ваше благородіє, того хліба шматок візьму? Адже мені додому його ніхто не принесе?“ — „То й так здихай, а штот не ходив, бо нілзя“.

Другий кобзар про своє безправя оповідав, що „так од них (поліцаїв тощо) і ховаємось, неначе, нехай Бог милує, ми злодії які-небудь, або що. Як зачувм, що йде або їде становий, то так куди влучив, туди й впав, аби біда минула. І тож скажіть, які часи настали: жиденята з катеринкою (шарманкою) ходять, то й тим можна, хоч вона й на весь город скиглить, а тут же про боже співавш, людей од гріхів одводиш — ні, не можна“.

Дуже багато кажуть про цю справу слова кобзаря Михайла Кравченка. Коли він мав Іхати до Петербургу, то його запитали, чогоб він просив у

царя, в разі колиб довелось перед ним співати? На це питання він дав таку відповідь: — „Мені самому нічого не треба, а як би Бог привів до того, то прохав би я пресвітлого царя, щоб вільно було нашій братії ходити всюди“. Перед своєю смертю часто жалівся сей кобзар, що все більше й більше забував: „Я дечого й більше знав, та́ото як почали нас переслідувати, так я й повикидував усе з голови, — думка така: нащо воно тепер і здалось?“

Тарас Шевченко, чулий до всякої людської не-правди, у своїм творі „Великий Льох“ яскраво представив те знущання, яке терпіли наші народні співці. Розповідаючи про розкопаний „Льох“, в якому не знайшлося сподіваних скарбів, він далі каже про розлютованого через це представника влади, який накинувся на старців, що саме співали про Богдана Хмельницького, такими словами:

„Вы што дѣлаете, плуты?“

— „Та ми бачте, пане,
Співаємо про Богдана!“

— „Я вамъ дамъ Богдана!

Мошенники, дармоѣды!

И пѣсню сложили

Про такогожъ мошенника!“

— „Нас пане, навчили!“

„Я васъ навчу! Завалить имъ!“

Взяли й завалили, —

Випарили у московській

Бані-прохолоді.

Отак пісні Богданові

Стали їм в пригоді!“

Або знову в „Перебенді“, який представлений
бездомним сіромахою:



„Перебендя — старий,
сліпий,
Хто його не знав?
Він усюди вештається,
Та на кобзі грає.
А хто грав, того знають
І дякують люде:
Він їм тугу розганяє,
Хоть сам світом нудить.
Попід тинню сіромаха
І днює, й ночує;
Нема йому в світі хати;
Недоля жартує
Над старою головою“...

Але найкраще про-
тяжке та безправне ста-
новище кобзарів каже
отсей твір якогось кобзаря, записаний Гнатом Хот-
кевичем:

„Як на славній Україні, кобзарі лірники проживають,
А великі пани про їх нічого не знають,
Як вони, бідолахи, страждають,
Через те, що грошей, а частенько й хліба не мають.
А чомуж вони не мають?
А тому вони не мають, що куди не підуть,
Не дуже то їх улюбляють,
Від усюди проганяють.
Усякої волі їх лишають.
За великими панами та за здоровими головами,
Нема де кобзареві прожити,
Жінку й діток кормити.

Та не так уже ті пани, як оті паненята,
Чого вони тільки над нами не виробляють!
І хто їм такої волі надав,
Що кожен з них з кобзаря скільки хотів назнущав.
Усюди нас б'ють, усюди нас лають,
А стрінешся з начальством — в поліцію забирають.
Іде собі кобзарик, нічого лихого не думає, не гадає,
Про себе мугиче-співає.
А тут його на ріжку все поліцейський дожидає,
І зараз його бідолаху в поліцію забирає.
По вулиці йде, пхає та штовхає,
І кобзу йому нещасному на шматки розбиває.
Щож він його у тюрму запихає,
Коли він і так темний, світу Божого не видає?
Нащо його в ту тюрму садовити,
Коли йому безщасному й без того тяжко в світі жити?
І щож нам нещасним робити?
Найкраще, як панської милости просити.
А паниж таки на кобзарів милости не мають,
Їх прохання не приймають,
І геть з очей проганяють.
Щож таки нам бідним почати
Як би то отих великих панів ублагати?
Що між темні, невидющі,
Нікуди шляхів-дороги не знаємо,
Щоб їх об своїм нещасті сповістити.
Ой, паниж ви, добродії! Добру ви ласку майте,
І нам хоч маленької волі дайте,
Щоб вільно могли ми ходити,
Шматка хліба просити.
Бо що заграєм, заспіваєм,
З того тільки й пропитання маєм.
А тоді ми будем за вас Бога молити,
Щоб дав вам Господь щасно в світі прожити“.

Були, правда, рідкі випадки, коли кобзареві жилося більш-менш по людськи. Так, кобзар Остап Вересай, може тому, що помилково вважався останнім кобзарем, під кінець свого життя жив добре. Проте, деякі його пригоди можуть лише зайвий раз підтвердити загальне безправне становище кобзарів. В 1875. році відомий статистик і етнограф В. Козлов взяв Вересая до Петербургу. Виступаючи там по різних наукових інституціях, Вересай звернув на себе увагу академіка О. Міллера, який, читаючи саме великим князем Сергію та Павлові курс словесности, й запросив його до палацу, аби співом дум ілюструвати свої лекції. Проспівавши там скілька дум та пісень, Вересай дістав в подарунок „табакерку“ з таким написом: „Кобзарю Остапу Вересаю отъ великихъ князей Сергѣя и Павла Александровичей. Марта 4-го 1875. г.“. Пізніше ця „табакерка“ не раз ставала йому в добрій пригоді. Принаймні, коли Вересая, як „бродягу“, посадили до буцигарні, то, ледви він показав „табакерку“, як зараз же був звільнений. З того часу він прозвав її своїм „пачпортом“. *) Таке безправне становище кобзарів тяглося аж до 1902. року. В цім році в Харкові був скликаний XII. археологічний з'їзд, на якому вперше виступило аж сім кобзарів. Своім співом та грою, вони справили сильне вражіння. З'їзд надзвичайно чуло поставився до кобзарів, офіційально признав-

*) П. Куліш: Записки о Южной Руси, 1857.

ши за ними великі заслуги перед українським народом, і в своїх „Трудахъ“ кликав суспільство пошанувати та допомогти їм в їхній тяжкій долі. Крім того ухвалив просити уряд, аби кобзарям було дозволено вільно ходити і се прохання було вирішено позитивно.

Велика радість запанувала серед кобзарської братії; кожний себе почував вільним співцем, що міг скрізь ходити з кобзою, не боячись ні стражника, ні урядника. Але ця радість була передчасною, бо хоч кобзарям ніби трохи й полегчало, але взагалі кажучи, їх становище майже нічим не змінилось. В листі Лесі Українки до етнографічної комісії „Наукового Товариства ім. Шевченка“ у Львові з 1913. року пише вона про кобзаря Гната Гончаренка, тоді 79-ти літнього старця, між иншим таке: „Ми послали по нього (кобзаря) нашу наймичку (до пристані в Ялті), бо він не міг би приїхати сам тому, що не держав поводиря (в Севастополі, добре знаючи місцевість, він ходить сам, тільки без бандури, бо инакше поліція чепляється). На пристані в Ялті поліція таки вчепилася до нього, як до жебрака з недозволеним способом прошення (з бандурою), і тільки запевнення наймички, що Гончаренко не жебрак, що він іде в гості до відомих людей, на відому адресу, врятувала бідного артиста від неприємности“ *).

*) „Матеріяли до української етнології“ Науков. Товариства ім. Шевченка у Львові, т. XIV.

Здавалося, що зі збільшенням рядів української національно свідомої інтелігенції становище сліпих кобзарів покращає, здавалося, що вона так люблячи кобзарів прийде їм на поміч, бодай в найтящі хвили їхнього життя, але, на великий жаль, за винятком окремих осіб загал інтелігенції був до того байдужний, принаймні так було в недалекім минулім. Найкраще се підтверджує отсей невеликий уривок про одного талановитого, не так давно померлого, молодого кобзаря.

„ . . . Мандруючи од села до села, з хати до хати, кобзар Пархоменко своїм чутливим співом та грою засівав серед нашого народу зерна національно-політичної свідомости. Як здебільшого буває з такими людьми, і сей палкий патріот, перетерпівши за свій короткий вік чимало біди та глуму від „власть імущих“, помер в 1911. році в страшній нужді, забутий всіма. Вже будучи на смертельній дорозі, він казав до своєї жінки: „Піди до тих, кому я колись грав та співав, може зглянуться й допоможуть нам“. І наше суспільство зглянулось, але коли кобзар вже навіки склепив свої уста. . . . Йому були справлені гарні похорони, а бандуру, так навіть до якогось музею однесли; поміжж йому в свій час, то може сей талановитий кобзар і великий патріот . . . діждав би побачити відродження України, в яке він так вірив і якому віддав весь свій недовгий вік“ *).

*) В.: Є. Шануймо народніх співців („Маяк“, 1913, ч. 8).

Вже бути сліпим в велике нещастя, а коли додати до того вічні злидні та різні переслідування, стане зрозумілим, чому майже всі кобзарі шукали собі забуття в чарці горілки, яка одна иноді могла розв'язати уста нещасному артистові. Рівнож зрозумілим буде, чому витворювались особливі типи кобзарів, які сторонились людей, ставились до їх з недовір'ям і, здається, що за винятком товариша свого злиденного життя — кобзи, ненавиділи цілий світ. Заслуговує на добру згадку один з таких нещасних кобзарів. „З великим жалем“ — пише Опанас Сластьон *) — „я недавно почув, що помер незвичайний кобзар Хведір Холодний, дід років 70-ти. Всі, хто чув і знав його: кобзарі, лірники й приватні особи кажуть, що по експресії співу та добірности гри нема йому рівного; се був правдивий артист і глибоко нещаслива людина, що не мала ніякого пристановища, що перебувала ночі то під тином, чи то де-небудь у хліву, або просто в канаві межі буряном. Найпоганіша погода не могла загнати його до людей, яких він не любив і вважав за краще тремтіти і мерзнути на холоді, мокнути під дощем, аби тільки не звертатися о поміч, — тому його й прозвали „Холодним“. Співав він лише тоді, коли цілковито все пропивав у шинку, лишаючись навіть без сорочки в одній драній свитині. Про сього кобзаря казали: „було, як сяде, як зашкряба, як затужить, то й сам

*) А. Сластіоновъ: Кобзарь М. Кравченко и его думы („Кіевская Старина“, 1902, т. V).

плаче, і все за ним, а мідяки, то як той горох у коновочку тільки тр ... тр ... тр ...“

З приходом революції становище кобзарів різко змінилось в кращий бік. Нарід, що прокинувся від вікової політичної та національної неволі, жадібно ловив кожне слово, що говорило про його минулість, а тим більше впивався словами думи та пісні, які співали йому кобзарі. Хто з нас не бачив у перші часи революції по станціях, ярмарках та базарах великі натовпи людей, які, затаївши духа, з глибоким заворушенням, а то й слізьми на очах, слухали спів кобзаря, або й лірника. Може багато з тих, що слухали, переживали кращі хвилини в своїм життю; може, навіть, то були хвилини, коли многі вперше почули себе синами воскресаючого народу. Можна було багато написати про те, як український народ в особі селян, війська, а рівнож свідомої чи помосковщеної інтелігенції горнувся тоді до кобзарів. Концерти, які в той час відбувались при участі будь якого кобзаря, чи самостійні кобзарські концерти проходили при переповнених залах. А ті незабутні вражіння від виступів деяких сліпих кобзарів на Всеукраїнському Військовому З'їзді та на першому з'їзді „Прогрес“ (1917. рік) певно надовго лишаться в пам'яті їх учасників, або взагалі тих, хто мав змогу бути на цих з'їздах.

В цей час кобзарі ожили і морально, і матеріально. Добре розуміючи своє значіння, просили вони у нашої інтелігенції не хліба „Христа-ради“,

а пісень чи віршів на всякі історичні та політичні теми, яким потім самі давали голос. Були й такі кобзарі, що самі складали і слова і музику, в якій можна бачити певну талановитість (кобзар з Харківщини Григорій Кожушко).

От тоді то, здавалося, прийшов слушний час, коли мрії найбільших оборонців та прихильників кобзарської братії можна було почати переводити в життя. Серед них в першу чергу годиться добрим словом згадати вчителя Художньо-керамічного Інституту в Миргороді Опанаса Сластьона, інженера Гната Хоткевича й інших людей, яким тяжка доля сліпих кобзарів усе лежала на серці. Отже, здавалося, що вже можна було розпочати працю над організацією кобзарської школи та кобзарського захисту, де старі та недужуючі кобзарі й інші народні музики, окружені теплою увагою та щирою ласкою, моглиб спокійно доживати свого старого віку.

Але, на великий жалк, цього не сталося, бо з Московії знову повіяв холодний вітер і, навіявши великих морозів, побив багато майового цвіту, багато гарних замірів... В якому становищі опинились кобзарі за нової московсько-більшевицької України, важко щось певного сказати. Треба думати, що з загальною руїною, яка тепер панує на нашій землі, їм ще тяще живеться, як колись. Про це дещо говорять слова одного з найбільше відомих кобзарів Івана Кучеренка, який, коли його запитала моя знайома п. П. М., що недавно при-

їхала з України до Праги, — що він тепер робить, то дав таку відповідь: „Поки що вю верьовки на продаж, а що далі буде, не знаю; мабуть, що прийдеться звити ще й собі... на власну шию...“

А ще більше про теперішнє життя кобзарів скажуть не слова, а оці три факти. Весною 1919. р. біля Старокостянтинова, разом з доктором Луцкевичем, московськими большевиками був розстріляний кобзар Андрій Слідюк, бувший член першої кобзарської капелі. В тім же році в станиці Пашківській біля Катеринодару московськими добровольцями був розстріляний один з перших кобзарів на Кубані, козак Свирид Сотниченко. В 1920. році десь через місяць по зелених святах зновуж московськими большевиками був розстріляний в Одесі кобзар Литвиненко. На великий жаль про перших двох не можу точніше подати, при яких обставинах і за що саме їх розстріляно. Щож до Литвиненка, то про його маю цілком певні відомости. Ввесь злочин цього кобзаря полягав в тому, що він часто грав на українських сходинах та по товариствах. За це його арештували і, протримавши місяць в черезвичайці, розстріляли, а його речі і навіть бандуру сконфіскували. Між иншим цікаво, що коли чекісти, перебіраючи його речі, знайшли замовлення на нову велику бандуру, то зараз же поспішили до майстра, щоб і її забрати, так це їм не вдалось, бо знайшлись люде, що в свій час сповістили майстра і бандуру пощастило заховати до ліпших часів.

Але все йде, все минає... Мине і ця „московська“ зима і тоді український народ згадає не тільки своїх найбільших борців, але й тих малих — сліпих калік, що з кобзою в руках, а з піснею на устах щиро робили свою непомітну, але корисну роботу.

Минуть літа... Забудуться страшні часи кривавої боротьби. По цій Україні лунатиме радісний спів великого щасливого народу... А коли часом до того співу болісно приємним дісонансом озвуться сумні акорди кобзи та почувється пісня-плач, то співатимуть кобзарі; співатимуть вони про славу тих, що полягли за Україну, співатимуть про море сліз та крові... Співатимуть про наші дні...



Спис важнішої літератури про кобзарські думи й кобзарів.

Зладив др. Зенон Бузеля.

- Алферов, А. і Д. Грузинський. Допетровская литература и народная поэзія. Москва, 1906. Стор. 317—364. Малорусскія думи.
- Андрієвський, М. Казацкая дума о трехъ Азовскихъ братьяхъ въ пересказѣ съ объясненіями и разборомъ ея. Одесса, 1884.
- Антонович, Володимир і Михайло Драгоманів. Думи про Хмельницького і Барабаша („Кіевская Старина“, 1888, VII).
- Антонович, Володимир і Михайло Драгоманів. Историческія пѣсни малорусскаго народа, т. I. Кієвъ 1874; т. II. 1875.
- Арабажин, К. Историческія пѣсни и думи (Исторія русской литературы подъ ред. Аничкова, т. II, Москва, 1908).
- Барвінський, Олександр. Виїмки з українсько-руської устної словесности народньої. Львів, 1903.
- Безсонов, Петро. Калѣки перехожіе. Москва, 1863.
- Боржковський. Лирники („Кіевская Старина“, 1889, IX).
- Боян. Народні музичні струменти („Зоря“, 1894, чч. 1, 17).
- Брокгауз-Ефрон. Малый энциклопедическій словарь. Т. I. СПб., 1899, стор. 351, т. III, стор. 79.
- Будзиновський, Вячеслав. Козацькі часи в народній пісні. Львів, 1906.
- Будзиновський, В. Як Москва нищила Україну. На підставі старих українських пісень. Видання „Союза Визволення України“. Відень, 1917.

- В. Є. Шануймо народніх співців („Маяк“, 1913, ч. 8)
- Веселовський, О. Южно-русскія былины. 1881—1885.
- Веселовський, О. Три главы изъ исторіи поэтики. СПБ., 1899, 137.
- Вікторія. Жебрацька мова („Зоря“, 1886).
- Владимиров, П. В. Введеніе въ исторію русской словесности. Кіевъ, 1896.
- Галахов, А. Исторія русской словесности, древней и новой. Изд. 2. Том I, СПБ., 1880. Стор. 16 і д., 25 і д.
- Гнатюк, Володимир. Лірники („Етнографічний збірник Наук. Тов. ім. Шевч. у Львові“, II).
- Гнатюк, Володимир. Лірники буцацького повіту в Галичині („Етнограф. збірник Наук. Тов. ім. Шевченка“, I).
- Головацький, Яків. Народныя пѣсни Галицкой и Угорской Руси. I—IV, Москва, 1863—1865.
- Горленко, В. Бандуристь Иванъ Крюковскій („Кіев Стар.“, 1882, XII).
- Горленко, В. Двѣ малорусскія думы („Этногр. Обзорѣніе“, 1892, IV).
- Горленко, В. Кобзари и лирники („Кіев. Стар.“, 1884, I).
- Горленко, В. Про Кравченка-Крюковського („Кіев. Стар.“, 1882, IV, 481—518).
- Грінченко, Борис. Думи кобзарські. Чернигів, 1897.
- Грінченко, Борис. Литература украинскаго фольклора 1777—1900. Черниговъ, 1901.
- Грінченко, Борис. Этнографическіе матеріялы, т. 1—3. Черниговъ, 1895—1899.
- Дашкевич, М. Н. Былины объ Алешѣ Поповичѣ и о кончинѣ богатырей („Чтенія Ист. Общ. Нестора Лѣтописца“, Кіевъ, 1889, IV).

- Дашкевич, М. Н. Нѣсколько словъ общенія Южной Руси съ югославянами въ литовско-польській періодъ ея исторіи, между прочимъ въ думяхъ („Изборникъ Кіевскій“, Кіевъ, 1904).
- Демуцький, П. Ліра і її мотиви. Київ, 1903.
- Дмитрієв, Микола. „Рідний Край“, 1907, ч. 16.
- Доманицький, Василь. Кобзари и лирники Кіевскої губ. Кіевъ, 1903.
- Дорошенко, Дмитро. Указатель источниковъ для ознакочленія съ Южной Русью. СПб., 1904.
- Драгоманів, Михайло. Малороссія въ ея словесности („Вѣстникъ Европы“, 1870).
- Драгоманів, Михайло. Нові варіанти кобзарських співів („Життє і Слово“, 1895, III—IV).
- Драгоманів, Михайло. Нові українські пісні про громадські справи. Женева, 1881.
- Драгоманів, Михайло. Політичні пісні українського народу. I і II. Женева, 1883—1885.
- Думи кобзарські. З передмовою В. Степового (Видавництво „Сіач“, ч. 3). Черкаси, 1918.
- Ємець, Василь. Кобза. Скільки слів про український національний інструмент та його походження („Українське Слово“, Берлін, 1921, ч. 76).
- Ємець, Василь. Кобзарі старих часів („Українське Слово“, Берлін, 1921, ч. 102 і 103, з 30 і 31. XII).
- Єрофеев, Іван. Українські думи і їх редакції („Зап. Укр. Наук. Тов.“, т. VI—VII. Київ, 1909).
- Єфименко, П. Братства и союзы нищихъ („Кіев. Стар.“, 1883, IX—X).
- Єфименко, П. Школа для обученія пѣвчихъ назначавшихся ко двору („Кіев. Стар.“, 1883, т. VI).
- Єфименко, П. Шпитали въ Малороссії („Кіев. Стар.“, 1883, IV).

- Ефремов, Сергій.** Історія українського письменства, Видавництво „Вік“. 3. видання, Київ, 1917.
- Жемчужників, Л.** Живописная Украина. 1861, 1862.
- Жемчужників, Л.** Спомин про Вересая („Основа“. СПБ., 1861).
- Житецький, Павло.** Мысли о народныхъ малорусскихъ думахъ. Київъ, 1893.
- Закревський.** Старосвѣтскій бандуристъ. Москва, 1861—1862.
- Збірник народніх пісень і дум (уложений Л. Гринюком)** („Загальна Бібліотека“, ч. 28—29). Коломия, (коло 1910).
- Зеленин, Д. К.** Библиографическій указатель русской этнографической литературы о внѣшнемъ бытѣ народовъ Россіи. 1700—1910. („Записки И Р. Географическаго Общества“, т. XL, вып. I. СПБ., 1913, ст. 255—282).
- Изъ украинской старины.** Рисунки С. И Васильковскаго и Н. С. Самокиша. Пояснительный текстъ Д. И. Эварницкаго. СПБ., Марксъ, 1900. Обр. 20: Кобзарь-слѣпецъ съ мальчикомъ поводитаремъ. Текстъ стор. IV і 95—98: Группа кобзарей и лирниковъ на малорусской ярмаркѣ.
- Іванов, В. В.** Невли („Харьковск. Стат. Листокъ“, 1883).
- Іващенко, П. С.** Павло Братыця и Прокипъ Дубъ, кобзари Нѣжинск. уѣзда Черниговск. губерніи („Записки Юго-Зап. Отд. И. Р. Г. Общества“ за 1874—1875. г., т. II, 116-29).
- К-ий, А.** О музыкѣ думъ и пѣсень Остапа Вересая („Киѳ. Стар.“, 1882, VII).
- К. Ф. У. О.** Коденская книга и три бандуриста („Киѳ. Стар.“, 1882, IV. 164—165).
- К. Ф. У. О.** Козакъ Вересай, его пѣсни и думы („Киѳ. Стар.“, 1882, VII або VIII).



**Січові стрільці слухають у Кіїві кобзаря, що співає при
звучах бандури козацькі думи.**

- Калаш, В. Двѣ малорусскія думи („Етногр. Обозрѣніє“, 1892, IV. 160—164).
- Каталогъ выставки XII. археологич. Съѣзда, Харьковъ. 1902.
- Колесса, Філярет. Варіанти мельодій українських народніх дум. Їх характеристика і групування („Зап. Наук. Тов. ім. Шевч“, т. СХVI, 126—165 і окремо Львів, 1913).
- Колесса, Філярет. Мельодії українських народніх дум. Серія I. („Матеріяли до української етнольоґії“, XIII). Львів. 1910. Стор. LXXXVIII—178 +20 (Про музичну форму дум). Серія II. („Матеріяли до укр. етнольоґії“, XIV). Львів, 1913. Стор. XXXVI—196—40.
- Колесса, Ф. Наверствовання і характеристичні признаки українських народніх мельодій („Зап. Наук. Тов. ім. Шевч.“, СХХVI—СХХVII, 59—80, особливо стор. 69 і д.).
- Колесса, Ф. Огляд української народньої поезії (Вид. „Просвіта“, ч. 302—303). Львів, 1905. Стор. 188.
- Колесса, Ф. Про музичну форму дум („Матеріяли до укр. етнольоґії“, XIII, 1910, стор. I—LXXXVIII).
- Колесса, Ф. Ритміка українських народніх пісень („Зап. Наук. Тов. ім. Шевч.“, т. 69, 71, 72, 73, 74, 76).
- Колесса, Ф. Українські народні думи у відношенню до пісень, віршів і похоронних голосинь („Зап. Наук. Тов. ім. Шевч.“, СХХХ, 1—18; СХХХI, 1921, 1—63 і СХХХIV, особливо стор. 13—18, I ч.).
- Колесса, Ф. Українські народні думи. Перше повне видання з розвідкою, поясненнями, нотами і знімками кобзарів (Загальна бібліотека „Просвіти“ ч. 3). Львів, 1920. Стор. 160+VIII нот.

- Колесса, Ф.** Ueber den melodischen und rhythmischen Aufbau der ukrainischen rezitierenden Gesänge der sogen. „Kosakenlieder“ (III. Kongress der Internationalen Musikgesellschaft, Wien 25—29. Mai, 1919. Bericht S. 276—299).
- Костомарів, Микола.** Историческая поэзія и новыя матеріялы („Вѣстник Европы“, декабрь, 1874).
- Костомарів, Микола.** Историческое значеніе южно-русского творчества. 1847.
- Костомарів, Микола.** Историческое значеніе южно-русского народного пѣсеннаго творчества („Бесѣда“, 1872, IV, XII).
- Костомарів, Микола.** Объ историческомъ значеніи русской народной поэзіи. 1843.
- Костомарів, Микола.** Уривки дум із збірки Ломиковського у студії „Исторія казачества въ памятникахъ южно-русского пѣсеннаго творчества“ („Русская Мысль“, 1881 і 1883. Також окремо в „Собраніи сочиненій Н. И. Костомарова“, кн. VIII., т. XXI. Петербургъ, 1905, стор. 693—932).
- Крист, Є.** Кобзари и лирники Харьковской губернии („Сборникъ Харьк. Ист. Филол. Общества“, XIII, 1902).
- Куліш, Пантелеймон.** Записки о Южной Руси, т. 1—2. Петербургъ, 1856.
- Куліш, Пантелеймон.** Исторія возсоединенія Руси, I, стор. 119.
- Куліш, Пантелеймон.** Украина. Одъ початку Украины до батька Хмельницького. Кієвъ, 1843. Передрук: Твори П. Куліша. Т. I. („Руська Письменність“, VI, 1, стор. 14—79). У Львові 1908. і П. Куліш. Твори. Т. II (Бібліотека „Українського Слова“, ч. 29).

- Лепкий, Богдан. Начерк історії української літератури. 2. справлене видання з ілюстраціями. („Українська Накладня“. Київ-Ляйпціг, I, стор. 250 і д.).
- Лисенко, Микола В. Дума о Богданѣ Хмельницкомъ и Барабашѣ („Кіев. Стар.“, 1888, VII).
- Лисенко, Микола В. Музыка кобзарей („Зап. Юго-Зап. Отд. Географ. Общества“, I).
- Лисенко, Микола В. Народні музичні струменти на Вкраїні („Зоря“, Львів, 1894, ч. 1, 2, 5—10).
- Лисенко, Микола В. Нотний додаток (мелодії дум про Федора Безрідного й Удову) („Зап. Юго-Зап. Отд. И. Р. Геогр. Общ.“, 1874).
- Лисенко, Микола В. Характеристика музыкальныхъ особенностей малорусскихъ думъ и пѣсень исполняемыхъ кобзаремъ Вересаемъ („Зап. Юго-Зап. Отд. И. Р. Геогр. Общ.“, 1874, стор. 339—366).
- Лукашевич, Плятон. Малороссійскія и червонорусскія народныя пѣсни и думы. Петербургъ, 1836.
- Максимович, Михайло. Замѣтка о слов. пѣвцѣ Митусѣ.
- Максимович, Михайло. Малороссійскія пѣсни. Москва, 1827.
- Максимович, Михайло. Пѣснь о полку Игоревѣ. Кіевъ, 1837, 1839.
- Максимович, Михайло. Сборникъ украинскихъ пѣсень. Кіев. 1849. У двох останніх збірниках помістив Максимович також декілька підроблених дум, передрукованих із „Запорожской Старини“ Срезневського. Харків, 1833—1838
- Максимович, Михайло. Украинскія народныя пѣсни Москва, 1834.

- Малинка, А.** Кобзари и лирники („Земскій Сборникъ“, Черниг., 1903).
- Малинка, А.** Лирникъ Гомынюкъ („Кіев. Стар.“, 1898, X).
- Малинка, А.** Прокопъ Чубъ, переходный типъ кобзаря („Этногр. Обозр.“, 1892, I і IV).
- Мартинович, Порфир.** Українські записі („Кіев. Стар.“, 1904 і окремо). Київ, 1904. р.
- Маслов, И.** Калики перехожіе и ихъ напѣвы.
- Метлинський, Амврозій.** Народныя южно-русскія пѣсни. Кіевъ, 1854.
- Миллер, О. Ф.** Кобзарь Остапъ Вересай и малорусскія народныя думы („Древняя и Новая Россія“, 1875, апрѣль).
- Миллер, О. Ф.** [Про былини и думы] („Труды 2. архол. сѣзда“).
- Науменко, В.** Происхожденіе малорусской думы о Самуилѣ Кошкѣ („Кіев. Стар.“, 1883, VI).
- Николайчик, Ф.** Лирницкій языкъ („Харьковскій Стат. Листокъ“, 1889).
- Николайчик, Ф.** Отголоски лирницкаго языка („Кіев. Стар.“, 1890, IV).
- Новицький, Я.** „Днѣпръ“ и „Степъ“. 1885.
- Новицький, Я.** Малорусскія пѣсни. Харків, 1894.
- Огоновський, Омелян.** Исторія литературы рускои. Т. VI, Львів, 1893.
- Перетц, В. Н.** Историко-литературныя изслѣдованія и матеріалы. I, СПБ., 1900.
- Перетц, В. Н.** Малорусскія вирши и пѣсни въ запискахъ XVI—XVIII вв. СПБ., 1899.
- Перетц, В. Н.** Українські думы („Літ. Наук. Вістник“, 1907, IV).
- Петров, М.** Слѣды сѣверно русскаго былевого эпоса въ южно-русской народной литературѣ („Труды Кіевской духовной Академіи“, 1878, май).

- Пипін, А. Н.** Історія русскої етнографії. Т. III, СПБ., 1891.
- Пипін, А. Н.** Історія русскої літератури. Т. III, СПБ., 1907.
- Потебня, Олександр.** Малоросійська народна пісня по списку XVI. в. Воронеж, 1876.
- Потебня, Олександр.** Об'ясненія малорусскихъ и сродныхъ народныхъ пісень. Варшава, 1883—1887.
- Ревушкый, Д.** Українські думи та пісні історичні. Київ, 1918.
- Розкошний, Герман.** Russland, Land und Leute. Bd. II. Leipzig, стор. 269. образ: Kleinrussischer Lirnyk und Banduryst (Лірник, бандурист і 2 поводатари).
- Рубець, А. І.** 216 народныхъ украинскихъ напѣвовъ. Москва, 1872.
- Русов, Олександр.** Остапъ Вересай, одинъ изъ послѣднихъ кобзарей малорусскихъ („Зап. Юго-Зап. Отд. Географ. Общ.“, Київ, 1874).
- Русов, Олександр і Павло Чубинський.** Думи и пісні исполняемыя Вересаємъ („Зап. Юго-Зап. Отд. Имп. Русск. Географ. Общ.“, I. Київ, 1874).
- Сластьонов, Опанас.** Записування дум на фонографі („Рідний Край“, 1909, чч. 22—24).
- Сластьонов, Опанас.** Кобзарі („Рідний Край“, 1910, ч. 43).
- Сластьонов, Опанас.** Кобзарь М. Кравченко и его думы („Кіев. Стар“, 1902, 102, т. V, і окремо). Київ, 1902.
- Сластьонов, Опанас.** Мелодії українських дум і їх записування („Рідний Край“, 1908, ч. 36—46).
- Сперанський, М.** Южно-русская пісня и современные ея носители. Київ, 1904.

- Срезневський, Ізмаїл.** Запорожская Старина. Харьковъ, 1835—1838.
- Струни.** Антологія української поезії від найдавніших до нинішніх часів, влаштував Богдан Лепкий. I, Берлін, 1922, стор. 19 і д.
- Студийський, Кирило.** Лірники („Зоря“, 1894).
- Сумцов, Микола.** Дума обь Алексеѣ Поповичѣ („Кіев. Стар.“, 1894, I).
- Сумцов, Микола.** Культурныя переживанія („Кіев. Стар.“) і окремо, Київ, 1890.
- Сумцов, Микола.** Малюнки з життя українського народнього слова. Харків, 1910.
- Сумцов, Микола.** Новый варіантъ думы обь Алексеѣ Поповичѣ („Кіев. Стар.“, 1885, I, 186—191).
- Сумцов, Микола.** О кобзаряхъ („Труды XII. Археол. Съезда“, т. III).
- Сумцов, Микола.** Слобідсько-українські історичні пісні (Видавниче Т-во „Сіяч“, ч. 33).
- Сумцов, Микола.** Современная малорусская этнографія („Кіев. Стар.“ і окремо). Вып. 1. и 2. Кіевъ, 1893—1897.
- Сумцов, Микола.** Старі зразки української народньої словесности (Видавниче Т-во „Сіяч“, ч. 36). Черкаси, 1918.
- Сумцов, Микола.** Українські думи („Зап. Наук. Тов. ім. Шевч.“, т. 117—118).
- Сумцов, Микола.** Українські співці й байкарі. Харків, 1910. Видання друге (Видавництво „Сіяч“, ч. 23). Черкаси, 1917. Стор. 42. 8^о.
- Сумцов, Микола.** Сборникъ Метлинскаго („Изв. отд. русскаго языка и словесности“, 1904, IX, 3).
- Тимченко, Є.** До питання про стосунок українських дум до південно-славян. епосу („Зап. Укр. Наук. Тов. у Київі“, II).

- Тиханов, П. Н. Черниговські старці („Труды Черниг. Археол. Ком.“, II).
- Тиховський, Ю. Прозою или стихами написано Слово о полку Игоревъ? („Кіев. Стар.“, 1893, X).
- Ткаченко-Петренко, Б. Думи въ изданіяхъ и изслѣдован'яхъ („Україна“, Київ, 1907).
- Томачинський, В. Запись думы про Ив. Коновченка („Кіевскій Телеграфъ“, 1872, ч. 59).
- Томяшівський, Степан. Замітки до пісні про Стефана Вовводу („Зап. Наук. Тов. ім. Шевч.“, т. 80).
- Томашівський, Степан. Маруся Богуславка в українській літературі („Літ. Наук. Вістник“, 1901, і окремо, Львів).
- Труды XII. Археологическаго съѣзда. Харьковъ, 1902. і д.
- Трутовський, В. Собрание русскихъ простыхъ пѣсенъ съ нотами. СПб., 1776.
- Українські співи й думи, на голос, у супроводі фортепяна, зібрав Євген Турула (Музичне видавництво „Україна“). Берлін [1918].
- Уманець. Антін Головатий. Запорожський депутат і кобзар.
- Ухач-Охорович, К. Ф. Кобзарь Остапъ Вересай („Кіев. Стар.“, 1882, VIII, 259).
- Фаминцин. Домра и сродные ей музыкальные инструменты русскаго народа: балалайка, кобза, бандура, торбанъ, гитара. Петербургъ, 1891.
- Фаминцин. Скоморохи на Руси. СПб., 1889.
- Франко, Іван. Козак Плахта, українська національна пісня, друк. 1628. р. („Зап. Наук. Тов. ім. Шевч.“, т. 48).
- Франко, Іван. Нарис історії українсько-руської літератури. Львів, 1910, стор. 71.

- Франко, Іван.** Студії над українськими народніми піснями („Зап. Наук. Тов. ім. Шевч.“, т. 75, 76, 78, 83, 94, 95, 98). Львів.
- Франко, Іван.** Хмельницина в сучасних віршах („Зап. Наук. Тов. ім. Шевч.“, XXIII-XXVI).
- Халаяський, Н.** Великорусскія былины Кіевскаго цикла. 1885.
- Халанський, Н.** Южно-славянскія сказанія о Кра-левичѣ Маркѣ въ связи съ произведеніями русскаго былиннаго епоса. Варшава, 1893.
- Хоткевич, Гнат.** Дещо про бандурників та лірників („Літ. Наук. Вістник“, 1903, I).
- Хоткевич, Гнат.** Нѣскольکو словъ обь украинскихъ бандурникахъ и лирникахъ („Етн.Обозр.“, 1903, II).
- Хоткевич, Гнат.** Підручник гри на бандурі. Львів.
- Цертелев, М. А.** Опытъ собранія старинныхъ малороссійскихъ пѣсней, 1819.
- Чубинський, П.** Труды этнографическо-статистической экспедиціи въ западно-русскій край. V. Петербургъ, 1874.
- Шашкевич, Маркіян.** Русалка Днѣстровая. Будим, 1834.
- Шевченко, Тарас.** Кобзарь (Бібліотека „Українського Слова“, ч. 19, стор. 28, 122 і ин.).
- Широцький, К.** Живописное убранство украинскаго дома въ прошломъ и настоящемъ.
- Ягіч, Ватрослав.** Историческія свидѣтельства о пѣніи и пѣсняхъ славянскихъ народовъ („Славянскій Ежегодникъ“, 1878, 230 і д.).
- Янчук.** Записка обь изученіи народной пѣсни. 1905, 8.
- Ястребов, В.** Гайдамацкій бандуристъ („Кіев. Стар.“ 1886, X, 379-88).
- Zegota, Pauli.** Piesni ludu ruskiego w Galicyi. Lwow, 1839-1850.

З М І С Т :

Передмова	стор.
I. Скільки слів про український національний інструмент та його походження	»
II. Кобзарські співи	»
III. Кобзарі старих часів	»
IV. Сліпі кобзарі й відродження кобзи	»
V. Кобзарські брацтва	»
VI. З життя українських бардів	»

Спис важнішої літератури про кобзарські думи и кобзарів зладив др. Зенон Кузеля	стор. 1
---	---------

